

**T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTACAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**İBN HALDUN İLE ARNOLD TOYNBEE’NİN
TARİH GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Hasan ALKAN**

Van-2010

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTACAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**İBN HALDUN İLE ARNOLD TOYNBEE’NİN
TARİH GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Hasan ALKAN**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Murat AĞARI**

Van-2010

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, öncelikle tarih felsefesinin önde gelen temsilcisi olan İbn Haldun ile Arnold Toynbee'nin tarih görüşlerinin karşılaştırılması amaç edinilmiştir. Ayrıca iki filozofun tarih görüşleri kapsamında tarih felsefeleri, yöntem anlayışlarının da benzer ve farklı yönleri de açıklanmaya çalışılmıştır.

Tarih felsefesinin kurucusu ve sosyolojinin öncülerinden kabul edilen İbn Haldun Orta Çağ İslam dünyasında eleştirel zihin yapısı ve bilimsel yaklaşımı ile dönemini aşan bir düşünürdür. O gerek Batı'da gerekse İslam dünyasında çeşitli bilimsel araştırmaların konusu olmuştur. Arnold Toynbee ise yirmici yüzyılın en önemli tarihçilerinden olup, tarih görüşü ile günümüz dünyasını etkilemiş İngiliz tarihçidir.

Araştırmanın giriş bölümünde; konunun önemi, araştırmanın amacı, yöntemi ve sınırlılıkları ana çizgileriyle belirtmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde; İbn Haldun'un hayatı, yaşadığı çağın genel özellikleri ve tarih görüşü farklı başlıklar altında ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde; Arnold Toynbee'nin hayatı, yaşadığı çağın genel özellikleri ve tarih görüşü ile ilgili araştırmalar aktarılmıştır. Üçüncü bölümde ise; iki tarihçinin tarih görüşleri karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Bu iki filozofun fikirleri incelenirken, onların içinde bulunduğu fikir ortamı ve bu fikir ortamını etkileyen öncüler de incelenmiştir. Çünkü bu koşullardan bağımsız, onları anlamak mümkün değildir. Ayrıca çalışmada, filozofların tarih görüşleri karşılaştırılarak benzer ve farklı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda benzer yönler bulunmakla birlikte, elde edilen sonuçların farklılıkları da görülmüştür.

Türkiye'de bu türden bir çalışmaya şu ana kadar pek rastlanmadığı için böyle bir çalışma düşünülmüştür.

Bu tezin hazırlanması aşamasında değerli fikirleri ile rehberlik eden ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Murat Ağarı'ya şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca kaynak temininde kendisinden istifade ettiğim Arş. Gör. Nevzat Keleş, arkadaşlarım Ahmet Söğütçü ve Süleyman Kasap, değerli eşim Sezen Alkan'a teşekkür ediyorum.

Hasan ALKAN

Van-2010

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	III
GİRİŞ	1
1. KONUNUN ÖNEMİ.....	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	4
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	5
4. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI.....	5
1. İBN HALDUN’UN TARİH GÖRÜŞÜ	6
1.1. İBN HALDUN’UN HAYATI.....	6
1.2. İBN HALDUN’UN YAŞADIĞI ÇAĞIN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	13
1.3. İBN HALDUN’UN TARİH GÖRÜŞÜ.....	19
1. 3. 1. Tarih Nedir ?.....	20
1. 3. 2. Tarihin Konusu ve Kapsamı.....	21
1. 3. 3. Tarihte Nedensellik ve Kanunluluk.....	23
1. 3. 4. Tarihin Nesnelliği.....	27
2. ARNOLD TOYNBEE’NİN TARİH GÖRÜŞÜ	31
2. 1. A. TOYNBEE’NİN HAYATI.....	31
2. 2. A. TOYNBEE’NİN YAŞADIĞI ÇAĞIN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	39
2. 3. A. TOYNBEE’NİN TARİH GÖRÜŞÜ.....	46
2. 3. 1. Tarihin Anlamı.....	46
2. 3. 2. Tarihin Değeri ve Faydası.....	48
2. 3. 3. Tarihte Nedensellik ve Kanunluluk.....	51
2. 3. 4. Tarih Tekerrür Eder mi?.....	52
2. 3. 5. Tarihin Nesnelliği.....	55

3. İBN HALDUN VE ARNOLD TOYNBEE’NİN TARİH GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI.....	57
3.1. TARİH GÖRÜŞLERİ.....	58
3.2. TARİHİN KAPSAMI VE DEĞERİ.....	63
SONUÇ.....	66
BİBLİYOGRAFYA.....	72
ÖZET.....	77
ABSTRACT.....	78

GİRİŞ

1. KONUNUN ÖNEMİ

Tarih sözcüğü iki farklı anlamda kullanılmaktadır: Birincisi “yaşanmış geçmiş” diğeri ise bu yaşanmış geçmişi konu alan “tarih bilimi”dir. Buna paralel olarak tarih felsefesinden de iki farklı şey anlaşılır: İlki yaşanmış geçmişi konu alan tarih felsefesidir. Burada insanlığın tüm yapıp etmelerini uğraş edinen, onları “bütüncü” bir bakış açısıyla ele alan tarih felsefesi, diğeri ise tarihçinin bilgi etkinliğini sorgulamayı amaçlayan, tarihsel bilginin; nesnesini, metodunu, niteliğini ele alan bir metodoloji eleştirisidir.

Tarih felsefesinin odağındaki problem, esas itibariyle insanlığın kökeni ve eğer varsa yöneldiği hedefin ne olduğunun belirlenmesidir. Dolayısıyla tarih felsefesi, hem insani olup-bitenle uğraşan bir düşünce biçimi hem insanlığın evrensel tarihine yönelik felsefi bir bakış hem de tarihsel bilginin sorgulanmasıdır.¹

Tarihe “*pek çok parçası kayıp bir iç içe geçmeli bulmaca*”² olarak bakıldığında tarih felsefesinin amacı da bir nebze anlaşılabilir olacaktır. Bu durumda tarihsel düşünüşün nasıl olması gerektiği, bu bulmacanın kayıp parçalarını bulabilmenin imkânı ya da kayıp parçalar olmaksızın bulmacanın bizim için ne kadar anlamlı olup olmadığı konuları tarih felsefecilerini ilgilendirmektedir.

Bu bağlamda, “Tarih Felsefesi” sorularını şu şekilde sıralamak mümkün gözükmektedir: “Tarih nedir? Tarihin bir amacı var mıdır? Tarihin yapısı, konusu, nesnesi ve faydası nasıl olmalıdır? Tarihin yapısını teşkil eden unsurlar neler olmalıdır? Tarih Felsefesi’nde takip edilecek yöntem nasıl olmalıdır? Önümüzde duran tarihsel verileri (belge, kalıntı vs.) değerlendirirken tarihsel gerçekliğe bizi ulaştıracak faktörler nelerdir?” Bu ve benzeri tarih felsefesini ilgilendiren sorulara

¹ Irving Fetscher, **Tarih Felsefesi**, çev: D. Özlem, İstanbul: Ara Yayınları, 1990, 413.

² Edward Hallet Carr, **Tarih Nedir?** çev: M. G. Gürtürk, İstanbul: İletişim Yay., 1996, 18

birçok tarih filozofu değişik cevaplar vermeye çalışmışlardır. Bunlardan birisi XIV. yüzyıl İslam tarihçisi ve tarih filozofu İbn Haldun (1332–1406), diğeri de XX. yüzyıl tarih filozofu, İngiliz tarihçi Arnold Toynbee (1889–1975) olmuştur.

İbn Haldun'un ilminin genişliği ve sosyolojik düşüncesinin özgünlüğü (orijinalliği) sebebiyle İslam felsefi düşünce tarihinde ayrı bir yer işgal eder. İlk defa İslam tarih felsefesinin ilkelerini özgün ifadelerle formüle etmiştir.³

Tarih felsefesinin kurucusu ve sosyolojinin öncülerinden kabul edilen İbn Haldun, Orta Çağ İslam dünyasında eleştirel zihin yapısı ve bilimsel yaklaşımı ile dönemini aşan bir düşünürdür. O gerek Batı'da gerekse İslam dünyasında çeşitli bilimsel araştırmaların konusu olmuştur.

İbn Haldun bir masabaşı tarihçisi değildir. Otuz yıl boyunca önemli devlet görevlerinde bulunmuş, Suriye'den İspanya'ya, dönemin bütün Müslüman ülkelerini dolaşmış; önemli yöneticileri, sultanları, kralları, imparatorları tanımış, kiminin düşmanlığını kiminin dostluğunu kazanmış ve gittiği her yerde ileride yazacağı yapıtını düşünerek sürekli belge toplamıştır. En verimli çağında siyasal yaşamdan çekilerek kendini tamamen tarih çalışmalarına adanmıştır.⁴

En büyük Arap tarihçisi ve belki de Orta Çağ'ın en büyük tarih felsefecisi İbn Haldun'dur.⁵ İslam tarihçiliğinde İbn Haldun, bir dönüm noktasıdır. Onun meşhur Mukaddime'sinde ortaya koyduğu bilimsel esaslar hem tarihçilik hem de diğer bilim dalları açısından belirleyici ve etkisini devam ettirici olmuştur. İbn Haldun ile pragmatik tarih anlayışının sona erdiğini ve eleştirel yaklaşımın başladığını belirtebiliriz.⁶ Yanlışlıklarla ve tutarsızlıklarla dolu tarih örgüsüne doğru ve tutarlı olanı uyguladığı için büyük tarihçidir.⁷

³ Macit Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi**, çev: K. Turhan, İstanbul: Şato Yay., 2004, 368.

⁴ Yves Lacoste, **Tarih Biliminin Doğuşu İbn Haldun**, çev: M. Sert, İstanbul: Donkişot Yay., 2002,8.

⁵ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, çev: H. D. Yıldız, İstanbul: Anka Yay., 2000, 183.

⁶ Murat Ağarı, **İslam ve Müslüman Coğrafyacılar**, İstanbul: Kitabevi Yay.,2002, 56.

⁷ M. Ağarı, 198.

İbn Haldun'un düşüncesi o kadar modern, o kadar güçlüdür ki; karşımızda XIV. yüzyıldan bir tarihçi bulunduğunu unuturuz.⁸ Tarih felsefecisi olarak İbn Haldun'un önemi üzerine çok şey yazılsa da son söz henüz kesinlikle söylenmemiştir.⁹ İbn Haldun'un günümüzde halen önemini korumasının nedeni, onun toplumsal hayatın problemlerine yönelik çözüm içeren düşüncelerinin, bugün için dahi geçerlilik derecesinde büyük bir değer taşımasından kaynaklanmaktadır.¹⁰

İbn Haldun'un düşüncesindeki olağan dışı modernlik bizi şaşırtıyor. Onun ilgilendiği konular, hiç olmazsa bugün bize çok özgün ve çok önemli gözükken bazı konular; onun da en yeni ve kendi buluşu olarak nitelediği konular gerçekten de bir XIX. yüzyıl tarihçisinin ortaya koyduğu temel sorunları ortaya koyar ve bunları çözmek için modern tarihçininkine benzer bir yol benimser.¹¹

Toynbee, İbn Haldun'dan: *“Herhangi bir zamanda, herhangi bir ülkede, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük bir tarih felsefesinin sahibi”*¹² olarak bahsetmektedir. Hitti, onu: *“Bütün zamanlarda ortaya çıkmış olan en büyük tarihçilerden biri”* olarak görmekte, *“tarihin gerçek özü ve alanını ilk defa olarak ortaya koyan biri”*¹³ olduğunu söylemekte ve ayrıca *“sosyolojinin kurucusu”* olduğunu zikretmektedir. Yves Lacoste, İbn Haldun'u: *“Tarihin çağdaş anlamda bir ilim olarak ortaya çıkması olayının yaratıcısı”*¹⁴ görmekte; bunun yanında onu *“orijinal bir tarih, kültür filozofu, bir sosyolog”* olarak selamlamaktadır.

Toynbee, yirminci yüzyıl İngiliz tarihçisidir ve aldığı modern eğitim ve Yunan-Roma İmparatorluğu'nu inceleme fırsatı bulması nedeniyle yeni bir tarih görüşü geliştirmiştir. Bu tarih anlayışını, tarihin yorumlanması hakkındaki stratejisini, Avrupa ve Asya Tarihi'nin incelemesi ve aynı zamanda en önemli eseri olan *“A Study of History (Bir Tarih İncelemesi)”* kitabında belirtmiştir.

⁸ Y. Lacoste, 237.

⁹ Hamilton A. R. Gibb, **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, çev: H. Yücesoy - K. Dönmez, İstanbul: Endülüs Yay., 1991, 144.

¹⁰ Neşet Toku, **İlm-i Umran**, Van: Bilge Adam Yay.,2000, 9.

¹¹ Y. Lacoste, 328.

¹² Ahmet Arslan, **İbn Haldun**, Ankara: Vadi Yay.,1997, 16, d.n. 1.

¹³ A. Arslan,17, d.n. 2.

¹⁴ A. Arslan, d.n. 3

Toynbee, yirminci yüzyılın önemli olaylarının bizzat gözlemcisi olmuş, günümüz dünyasını şekillendiren olayların içinde bulunmuş, içinde bulunduğumuz yüzyılın tarih anlayışının belirleyicilerinden olmuştur. Toynbee, ayrıca ortaya koyduğu görüşler ile büyük bir tartışma konusu olmuştur. Dolayısıyla bir yandan tarih felsefesinin kurucusu olan, aynı zamanda görüşleri hiç eskimeyen, her zaman modernliğini koruyan İbn Haldun ile diğer yandan günümüz tarih anlayışının önemli temsilcilerinden olan Arnold Toynbee'nin tarih görüşlerinin karşılaştırılmasının önemi açıktır. Ayrıca Türkiye'de bu tür bir karşılaştırmanın bugüne kadar yapılmaması da konunun önemini daha da arttırmaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Tarih felsefesinin kurucusu sayılan ve XIV. yüzyılın en önemli tarihçisi İbn Haldun ile XX. yüzyılda tarih felsefesine önemli açılımlar ve özgün bakış açıları getiren Arnold Toynbee'nin yaşam öykülerini, yaşadıkları çağların genel özellikleri verilerek tarih görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Böylece tarih görüşlerinin hangi ortamlarda yeşerdiğinin anlaşılmasını sağlayarak, tarih görüşlerinin karşılaştırılması amaçlanarak; benzer ve farklı yönleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Böyle bir yöntem belirlememizin amacı, yine İbn Haldun ve Toynbee'nin görüşlerinden yola çıkmış olmamızdır. Çünkü İbn Haldun olayları anlamak için zamanın ve o zamanın şartlarının bilinmesi gerektiğini savunur. Aynı şekilde Toynbee, tarih görüşünün anlaşılır olabilmesi için şunları dile getirir: *“Tarih görüşüm gerçekte tarihin küçük bir parçasıdır; ayrıca bana değil, daha çok başka insanlara özgü bir tarihin. Kişisel tarih görüşümün aydınlık ve anlaşılır kılınması için; kaynaklarının, gelişmesinin, toplumsal ve kişisel temellerinin göz önünde bulundurulması gerekir.”*¹⁵ Böylece kendi tarih görüşünün de tarihin bir parçası olduğunu belirterek, tarihin insan düşüncesi üzerindeki etkisini ve her insanın çağının insanı olduğunu belirtir. Biz de bu yüzden İbn Haldun ve Toynbee'nin görüşlerini

¹⁵ Arnold Toynbee, **Uygurhklar Yargılanıyor**, çev: K.Yargıcı- A. Yaman, İstanbul: Örgün Yay., 2004, 9.

anlamak için tarihçilerin yetiştiği ortam ve çağların durumu hakkında bilgi vermeyi uygun gördük.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmada belgesel tarama yönteminin bir türü olan içerik çözümleme yöntemi kullanılmıştır. İçerik çözümlemesi; belgelerdeki bakış açıları, felsefeler, dil, anlatım, vb. özelliklerin derinliğine anlaşılabilmesi için belli ölçütlere göre yapılan taramadır.¹⁶

İbn Haldun'un ve Arnold Toynbee'nin tarih görüşleri, bizzat kendi eserlerinden çıkartılacağı gibi onlarla ilgili yapılan araştırmalar da içerik çözümleme yöntemi ile taranarak ortaya konulmaya ve felsefi temelleri gösterilmeye çalışılacaktır.

4. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Araştırmamız, İbn Haldun ile Arnold Toynbee'nin kendi eserleri ve onlar hakkında yapılan araştırmalarla ve iki tarihçinin sadece tarih görüşleriyle sınırlandırılmıştır.

Çalışmamızda; İbn Haldun ve Arnold Toynbee'nin hayatları, yaşadıkları çağların genel özellikleri ve tarih görüşleri araştırılarak, iki tarihçinin tarih görüşleri karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

¹⁶ Niyazi Karasar, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999, 184.

1. İBN HALDUN'UN TARİH GÖRÜŞÜ

1. 1. İBNİ HALDUN'UN HAYATI

İbn Haldun'un hayatını ve yaşadığı çağın özelliklerini bilmek, İbn Haldun'un teorilerini ve kavramlarını aydınlatıcı, tarih ve toplumla ilgili görüşlerinin oluşum biçimini ve niteliğini anlamaya yardımcı olup, ışık tutacaktır. Böylece İbn Haldun'un teori ve kavramalarını bilenler ve inceleyenler, bu ilginç teori ve kavramların hangi gözlemler ve olaylar sonucunda oluştuğunu daha yakından görebileceklerdir.¹⁷

Dünya fikir tarihinde, özellikle şaheseri “Mukaddime” de dile getirdiği görüşleriyle bir çığır açan ünlü Kuzey Afrikalı tarihçi ve ilim adamı Abdurrahman İbn Haldun'un hayat serüveninde görülen iniş ve çıkışlar, gerek coğrafi gerekse siyasi anlamda oradan oraya savruluşlar, genel itibariyle, devrin yöneticileriyle arasındaki ilişkilerinin bozulmasıyla başlar veya biter. Rütbelere, sürgünler, kaçışlar, savaşlar, zindanlar, inzivalar, zikzaklar, ailevi trajediler; kısaca, onun hayatı en yüksek makamlarla en büyük düşüşler arasında yaşanan kahramanca, ama bir o kadar da insanca hayattır. Benzersiz deneyimleri ve çağına göre ileri görüşlü değerlendirmeleridir ki, onu “insanlık tarihi”nin devlerinden kılmıştır.¹⁸

Hammış İbn Haldun için; “*İbn Haldun, yüksek vasıfları bünyesinde toplamış, erdemli, saygın, toplantılarda vakur, yüksek akli ve ahlaki değerlere sahip, akli ve nakli ilimlerde fevkalâde titiz ve çok yönlü bir araştırmacı, olağanüstü bir hafızaya sahip, sağlıklı düşünceli, yazı sanatında kabiliyetli, güzel huylu, kısacası Kuzey Afrika'nın övünç kaynaklarından biridir. En çok sevdiği şey, her konuda farklı olmaktır.*”¹⁹ der.

¹⁷ İbn Haldun, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, çev: V. Akyüz, İstanbul: Dergâh Yay., 2004, 5.

¹⁸ Salim Hammış, **Allame**, çev: M. Tan – İ. Özkan, İstanbul: Kesit Yay., 2007, 7.

¹⁹ S. Hammış, 27.

İbn Haldun her şeyden önce bir siyaset adamıdır; asker ya da diplomat, bakan ya da danışman sıfatıyla şu ya da bu eyleme yol açmış ya da söz konusu eylemin akışını değiştirmiş, tarihsel olaylara tanık olmuştur. Bu diplomatın tarih kültürüne verdiği önem onu gündelik yaşamın sınırlı çevresini aşır, karşılaştığı olayların, nedenlerin, olguların benzerlerini geçmişte aramaya götürdü. Kendi yazgısını anlamaya çalışan bu eylem adamı, tarihçi oluyordu böylece. Tarihsel düşüncenin çerçevesine, ona yabancı olan sorunlar getiriyordu.²⁰

İbn Haldun'un hayatının en ilginç yönlerinden birisi de, çağındaki iktidar mücadeleleridir. Kuzey Afrika (Magrib: Tunus-Cezayir-Fas), Endülüs ve Mısır'daki iktidar mücadelelerinin tam göbeğinde bulunan İbn Haldun, bu bölgelerdeki siyaset çarkının işleyişinden, saray entrikalarından, devlet düzeninden ve bu düzen içinde kendisinin başta siyasi ve ayrıca idari ve bilimsel konularına bizzat şahitlik yapmasıdır.²¹

İbn Haldun'un yetişmesinde, daha doğrusu yaşadığı çağdaki diğer âlimlere göre farklı ilgilere sahip olmasında, o döneminin siyasi çalkantılarından uzak kalmamasının da çok büyük etkisi olmuştur. O devleti ve devlet adamlarını çok yakından gözlemlemeyi tercih etmiştir. Nitekim bu çabası o müthiş tesbitlere de büyük ölçüde ışık tutmuştur.²²

Asıl adı Ebu Zeyd Veliyuddin Abdurrahman b. Muhammed b. El-Hadramî olan İbn Haldun (1332–1406) kökleri İşbiliye'ye (Sevilla) dayanan, Yemen'in Hadramut bölgesinden olup, XIII. yüzyıldan az önce Endülüs'ün fethi sırasında buraya gelen ve daha sonra da Kuzey Afrika'ya (Tunus'a) göç edip yerleşen aristokrat ve akademik kökleri olan bir aileden gelir.²³ Endülüs'te isimler sonlarına vav ve nun eklenerek söylendiğinden İbn Haldun'un Endülüs'e gelen ilk atası Halit

²⁰ Sâti el-Husri, **İbn Haldun Üzerine Araştırmalar**, çev: S. Uludağ, İstanbul: Dergah Yay., 2001, 329.

²¹ İbn Haldun, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, 7.

²² İbn Haldun, **Mukaddime**, çev: H. Kendir, İstanbul: Yeni Şafak Yay., 2004, I, 14.

²³ İbn Haldun, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, 15.

b. Osman'ın ismi de "Haldun" şeklinde telaffuz edilmiş ve sonraki yüzyıllarda Mukaddime'nin yazarı İbn Haldun olarak meşhur olmuştur.²⁴

İbn Haldun "732/1332 senesi Ramazan ayının birinci, yani 27 Mayıs 1332, günü Tunus'ta doğdu."²⁵ İbn Haldun'un dedesi Muhammed de bir siyaset adamıydı. Fakih olan aynı isimli babası ise siyasetle çok fazla ilgilenmemiş, kendisini tamamen İslami bilimlere ve edebiyata adanmıştır. İlköğrenimini Tunus'ta babasından alan İbn Haldun, onun gösterdiği yoğun ilgi sayesinde Arapça dili ve bilimleri ile İslam hukuku derslerinde çok yetkin bir eğitimden geçmiştir. Çocukluk döneminde Kuran'ı ezberleyen ünlü bilgin, zaman içinde Mağribli ve Endülüslü âlimlerden ders almaya başlamıştır.²⁶

Ergenlik döneminden itibaren bilim öğrenmeye çok düşkün olan İbn Haldun 1348'de, o zamanlar Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'yı kasıp kavuran veba salgınından hocalarını ve anne-babasını kaybettiğinden dolayı eğitim-öğretimine devam edemedi ve çok sevdiği eğitime ara vermek zorunda kalmıştır. Yirmi yaşına geldiğinde ise Tunus hükümdarının sarayında kâtip olarak çalışmaya başlamıştır.²⁷

Bu trajik olayın ardından İbn Haldun Tunus'tan ayrılmanın yollarını arar ve 1352 yılında Tunus'tan ayrılarak 1354 yılına kadar, iki yılı Tunus ve Fas arasında geçirmek zorunda kalmıştır.²⁸ İbn Haldun'un Fas'a geçişi iki seneyi bulmuş, bu süreçte çeşitli şehirlerde ve sahralarda çeşitli kabileler arasında yaşamıştır. Çeşitli kabile başkanlarını ve hüküm sahibi kişileri tanıdıktan sonra nihayet Mağrip sultanının ve vezirinin yanına varabilmiştir.²⁹

²⁴ Süleyman Uludağ, **İbn Haldun**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1993, 1.

²⁵ S. Uludağ, 24.

²⁶ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 14.

²⁷ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 55.

²⁸ İbn Haldun, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, 55–57.

²⁹ el-Husrî, 75.

Fas'ta (1354–1362) sekiz sene ikamet eden İbn Haldun bu arada umduğu ve arzu ettiği gibi geniş ölçüde ders alma ve ilmini artırma imkânını bulmuş. Mağrib'in başkentinden birçok âlim ve ediple ilişki kurup, onlardan ders almıştır, onların ilimlerinden yararlanmışır.³⁰ İbn Haldun'un Fas'taki hayatı yoğun fikri ve edebi faaliyetlerle geçmiş, bütün bu ilmi faaliyetlerin yanında siyasi maceralara atılmaktan da geri durmamıştır. Fas'ta dört sultan ve sultanları vesayet altında bulunduran iki vezir döneminde çeşitli görevler üstlenmiş, çeşitli ihtilallere tanık olmuş, bunlardan bazılarında önemli rol oynamış, bir kere katıldığı komplo fiyaskoyla sonuçlanınca da cezaevine atılmışır.³¹ Fas'ta işlerin kendisi açısından yolunda gitmemesi üzerine Fas'tan ayrılmış İfrikiye'ye gitmeye karar verse de gerekli izni alamaz. O, da Endülüs'e gitmeye karar vermiştir.³²

İbn Haldun Endülüs'e (1362–1365) gittiğinde sultan ona oldukça sıcak bir ilgi göstermiştir. Refah içinde rahat bir şekilde yaşaması için ona her çeşit imkânı sunmuş, Endülüs'e geldiğinin ikinci senesinde sultan, aralarındaki barış antlaşması tamamlamak umuduyla İbn Haldun'u elçilik göreviyle Kastilya kralına göndermiştir. O, da elçilik görevini başarıyla yerine getirerek Gırnata'ya dönmüş³³ fakat mutluluğu uzun sürmez. Vezirle arasının açılacağını hisseden İbn Haldun, bu dostluğa gölge düşmeden önce Endülüs'ten ayrılmak için bahane aramıştır. Bu arada Bicaye'yi ele geçiren Emir Ebu Abdullah Muhammed, İbn Haldun'a mektup yazarak onu haciplik (vezirlik) görevine atamak üzere başkentine davet eder. Bunun üzerine izin alarak Endülüs'ten ayrılmıştır.³⁴

Bicaye'ye ulaşan İbn Haldun, (1365) sultan tarafından parlak bir törenle karşılanmış ve hanedanlığın en yüksek mevkii olan haciplik görevini kendisine vermiştir.³⁵ Ancak bu görevi bir seneden fazla sürmez. Zira sultan bir çatışma esnasında katledilir ve devleti de yıkılır. İbn Haldun oluşan bu yeni durum üzerine

³⁰ İbn Haldun, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, 57.

³¹ el-Husrî, 76.

³² el-Husrî, 78.

³³ İbn Haldun, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, 79.

³⁴ el-Husrî, 79–80.

³⁵ İbn Haldun, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, 80.

görevinde bir süre daha kalsa da, gelişen olaylar yüzünden bir süre sonra bütün görevlerini bırakarak hükümdardan izin alarak Bicaeye'den ayrılmıştır.³⁶

Bicaeye'den ayrılan İbn Haldun bazı kabileleri ziyaret eder, bir süre bunlar arasında dolaştıktan sonra Biskira'ya varır ve burasını mekân edinir. İbn Haldun Biskira'da (1366–1372) altı sene ikamet etmiştir. Burada geçirdiği yıllar hayatının yeni bir dönemini oluşturur. Artık o, başkentlerden ve oradaki entrikalardan bıkmıştır. Bir daha kendisini makam ve rütbe hırsı uçurumuna bırakmak istemiyordur. Onun için Tilemsan sultanının haciplik teklifini geri çevirir. Bununla beraber siyasi faaliyetlerden tamamen kopmuş da değildir. Yeni bir yöntem ve özel bir üslupla Mağrib hanedanlıkların siyasetlerinde önemli roller oynamaya devam etmiştir. Kabileleri şu ya da bu sultana, yaklaştırarak ve bağlayarak hizmet etmiştir. Ama herhangi bir hükümete bağlı kalmamış, resmi bir görev almamıştır.³⁷

İbn Haldun bu döneminde Bedevilerin durumları konusunda geniş deneyimler edinmiş, aşiretler üzerinde manevi bir nüfuz sahibi olmuştur. Böylece eski deneyimlerine yenilerini eklemiştir. Manevi otoritesini kat kat artırmış. Kabileleri yönlendirme, aralarını bulma ve yönetme konusunda ustalaşmıştır.³⁸ İbn Haldun'un kabileler arasında artan nüfuzu karşısında Biskira sultanı kaygılanmaya başlamış, bunun üzerine onu Biskira'dan uzaklaştırmanın yollarını aramıştır. O da dostlarının aracılığıyla Mağrib sultanının Fas'a davet etmesini sağlamıştır. Ve Fas'a gitmek üzere Biskira'dan ayrılmıştır.³⁹

İbn Haldun'un Biskira'dan ayrıldıktan sonra geçirdiği iki sene peşpeşe gelen çalkantılar ve gittikçe artan sıkıntılarla doludur. Bu süre ömrünün gürültülü siyasi hayatının 'can çekişme dönemi'dir. Bundan sonra onun siyasi hayattan kesin olarak çekildiğini görürüz.⁴⁰

³⁶ İbn Haldun, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, 89–90.

³⁷ el-Husrî, 81–82.

³⁸ el-Husrî, 82.

³⁹ el-Husrî, 83.

⁴⁰ el-Husrî, 84.

Fas'a gitmek üzere yola çıkan İbn Haldun birtakım sıkıntılar ve tehlikelerle karşılaşmaya başlar. Zorda olsa tehlikeleri atlatan İbn Haldun Fas'a ulaşmayı becerebilse de, hızla değişen siyasi olaylar, çekişmeler ve kargaşa ortamının aralıksız sürüp gitmesi üzerine İbn Haldun istikrar ve huzur için çağrı yapar. Ancak çağrısının gerçekleşmeyeceğine iyice kanaat getirdikten sonra, istikrarlı ve huzurlu bir hayat yaşama imkânı bulma umuduyla tekrar Endülüs'e gitmeye karar verir. Ama bu yolda birçok problem ve engellerle karşılaşır. Uzun bir çabadan sonra Gırnata'ya varıp sultanla görüşür başlangıçta ondan sıcak bir ilgi görse de, bu durum uzun sürmemiştir. Çünkü Mağrib sultanları bundan memnun kalmadılar ve İbn Haldun'u kontrol altında tutabilmek için kendilerine iade etmesini talep ettiler. Bunun üzerine sultan, İbn Haldun'u orta Mağrib'e uzaklaştırmaya karar vermiştir.⁴¹

Bu karar üzerine İbn Haldun, Tilemsan'a bağlı Huneyn Limanı'na gelir ve Tilemsan hükümdarının görev teklifini kabul etmez. Çünkü siyasi hayattan tamamıyla çekilmeye, tümüyle kendini ilme ve araştırmaya vermeye karar vermiştir. Dostlarını araya sokarak sultandan Tilemsan'dan ayrılması için izin alır ve İbn Selame Kalesi'ne (1374–1378) yerleşir.⁴² İbn Haldun bu kaleye gelmekle tam olarak siyasi hayatını noktalamıştır. Bu kale stratejik önemi olan bir yerde, yüksek bir mevkide tepenin yamacında kurulmuştur. Arif sülalesinden şeyhlerin yurdu olup hiçbir siyasi bağlantısı yoktu.⁴³

Kaleye yerleştiğinde kırk iki yaşında olan İbn Haldun arkasında karmaşık değişimler ve olaylarla dolu uzun bir siyasi hayat bırakmış, bu siyasi hayat esnasında ilim ve araştırmadan kopmamış olmakla beraber siyasetin kendisini ilimden alıkoyduğunu hissetmiştir. Bütünüyle ilme yönelmek için siyaseti tümünden bırakmayı temenni etmiş, bu kale arzusunu gerçekleştirmek için çok uygun bir yer olduğunu düşünmüştür. Bundan dolayı burada kaldığı dört yıl içinde bütün çabalarını düşünme

⁴¹ el-Husri, 85.

⁴² el-Husri, 85–86.

⁴³ el-Husri, 86.

ve yazma üzerinde yoğunlaştırmıştır. Ücra yerdeki bu kalede inzivaya çekilip, Tarih’i (el-İber’i) ve Mukaddime’yi yazmaya başlamıştır.⁴⁴

Ancak yazım işi ilerleyince bu çalışmasının tamamlanmasının imkânsızlığını, şehirlerden başka yerlerde bulunmayan bazı eserler ve kaynaklara başvurma zorunluluğunu fark etmiş, ama siyasi hayatının sahnesi olan uzak ve orta Mağrip’teki şehirlerden birine dönmek istemediğinden Tunus’a gitmeye karar verir. Ve dört sene kaldığı, inziva hayatı yaşadığı İbn Selame Kalesi’nden ayrılmıştır.⁴⁵ “*İbn Haldun hiç tartışmasız bu dönemde Kuzey Afrika’nın tanıdığı en büyük siyasetçiydi. Çöl kabileleri arasında büyük bir nüfuz kazanmıştır.*”⁴⁶

İbn Haldun, yirmi altı sene önce ayrıldığı Tunus’a (1378–1382) döner ve doğal olarak namı ve şöhreti çok daha evvel buraya ulaşmıştır. Bundan dolayı burada hem sultan, hem halk tarafından aynı derecede sıcak bir ilgiyle karşılanır.⁴⁷ Sultan rahat ve refah içinde yaşaması için her türlü imkânı hazırlamış olduğundan İbn Haldun bir yandan ders vermeye, diğer yandan ‘el-İber’ isimli tarih eserini tamamlamak için kaynak eserlere başvurmaya koyulur. Eserin yazım işini bitirip eserin bir kopyasını sultana sunar.⁴⁸ Hac görevini yerine getirmek için sultandan izin alarak Tunus’tan ayrılır.

Hacca gitmek üzere yola çıkan İbn Haldun Mısır’a (1382–1406) gelir. Ancak ömrünün sonuna kadar burada kalır. Ve o sene hac yapması mümkün olmadığından Ezher Medresesi’nde ders vermeye başlar, daha sonra sultanla ilişki kuran İbn Haldun onun ihsanına ve himayesine mazhar olur. Bundan dolayı sürekli olarak Mısır’da oturmaya karar vermiştir. Bunun üzerine ailesini Tunus’tan getirmeye karar

⁴⁴ el-Husrî, 86.

⁴⁵ el-Husrî, 87.

⁴⁶ Huriye Tevfik Mücahid, **Farabi’den Abduha Siyasi Düşünce**, çev: V. Akyüz, İstanbul: İz Yay., 1995, 189.

⁴⁷ el-Husrî, 87.

⁴⁸ el-Husrî, 88.

verir. Ancak ailesini taşıyan gemi batar ve İbn Haldun'un ailesiyle buluşması gerçekleşmez.⁴⁹

İbn Haldun Mısır'da siyasi hayata dönmemiştir. Ders verme, kadılık yapma ve araştırma yapmaktan başka bir şey de gözü yoktur. Birkaç defa müderrisliğe ve kadılığa atanmıştır.⁵⁰ Bununla birlikte Mısır'da geçirdiği senelerde eserini tekrar gözden geçirip ona birçok yeni bölümler eklemekten, özellikle tarihinin doğu ile ilgili kısımlarını genişletmekten, bundan başka Mukaddime'ye bazı bölümler ve paragraflar ilave etmekten ve bazı kısımlarını da tamamıyla değiştirmekten geri durmamıştır.⁵¹

Bu arada İbn Haldun Kahire'den ayrılıp kısa süreli yolculuklar yapmış, 1400 senesinde son olarak Timurleng'in Şam'ı işgal etmeye giriştiği sırada buraya gitmiştir. Timur'u Mısır'a yönelmekten vazgeçirdikten sonra Kahire'ye dönmüş bu onun son işi olmuştur. Ve bundan sonra 1406 senesinde Kahire'de vefat eder.⁵²

O, bütün bu süre zarfında, üstad Cemil Meriç'in ifadesiyle “*Ortaçağ'ın karanlık gecesinin, ne öncüsü ne de devamcısı olamayan, muhteşem ve münzevi bir yıldızı*”⁵³ olduğunu söyler. Çünkü İbn Haldun adeta bir zaman yolculuğuna çıkarak, kendi döneminin insanlarına hayli yabancı olan ve onların idrak sınırlarını fazlasıyla aşan, büyük bölümü bütünüyle gelecek çağlara ait müthiş tesbitler yapmış ve çeşitli bilim disiplinlerine ilişkin yepyeni fikirler dile getirmiştir.

1. 2. İBNİ HALDUN'UN YAŞADIĞI ÇAĞIN GENEL ÖZELLİKLERİ

İbn Haldun, dile getirdiği toplumsal, siyasal, ekonomik, eğitim ve diğer hususlarla ilgili görüşlerinin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için hayatının ve yaşadığı dönemin özelliklerinin bilinmesi gerekir. İbn Haldun'un, ortaya koyduğu düşünceler

⁴⁹ el-Husrî, 89–90.

⁵⁰ el-Husrî, 90.

⁵¹ el-Husrî, 90.

⁵² el-Husrî, 91–92.

⁵³ Cemil Meriç, **Umrandan Uygarlığa**, İstanbul: İletişim Yay., 2009, 140.

evrensel bir uzanımına sahiptir, ama bu durum ne onu tasarlayan insandan, ne de o insanın yaşadığı olaylardan ayrı düşünülebilir.⁵⁴

Salim Hammish, İbn Haldun için şöyle der; “*O’da herkes gibi kendi çağının insanıdır. O da diğer insanlar gibi çağının olumlu ve olumsuzluklarından etkilenmiş, yaşanan olaylar karşısında bazen duygularının, zekâsını etkilemesine engel olamamıştır.*”⁵⁵ İbn Haldun’u okur ve incelerken onun on dördüncü asırda yaşadığını unutmamız lazımdır. Bundan dolayı İbn Haldun’un düşünce dünyasının oluşumunu etkileyen, diğer yandan ortaya koyduğu teorileri ona ilham eden faktörleri daha iyi kavramamız için yaşadığı çağın genel özelliklerini bilmemiz gereklidir. Şunu unutmamak gerekir ki, her dönemin kendine özgü tarihsel gelişimini dikkate almadan değerlendirme yapmak bilimsel olamaz.

İbn Haldun’un içinde yaşadığı, faaliyet gösterdiği ve düşüncelerini oluşturduğu çağ XIV. asrın ikinci yarısı olup bu asır, o zaman bilinen medeni ülkelerin her tarafında değişimlerin ve geçiş dönemlerinin yaşandığı, Arap âleminde parçalanmaya ve çökmeye, batı âleminde ise canlanma sancılarının görüldüğü bir çağdır.

İçinde yaşadığı bu çağda İbn Haldun dikkatini, birkaç yüzyıl boyunca Kuzey Afrika’da kurulup yıkılmış Müslüman devletleri ve imparatorlukları üzerinde yoğunlaştırmıştı. Bu imparatorlukların ve devletlerin merkezileşme çabalarında niçin başarısızlığa uğradıklarını ve yüzyılı aşmayan periyodlarla, neredeyse çevrimsel bir şemaya uyarak niçin dağılıp gittiklerini anlamaya çalışırken akılcı ve bilimsel bir tarih yöntemi geliştirdi ve sonunda söz konusu tikanıklıktan imparatorlukların büyük kentlerinde yaşayan kentlileri sorumlu tuttu.⁵⁶ Böylece İbn Haldun, “*yaşadığı toplum ve dönemden hareket ederek orijinal bir tarih görüşü ve yepyeni bir tarih yöntemi oluşturdu.*”⁵⁷

⁵⁴ Y. Lacoste, 62.

⁵⁵ S. Hammish, 41.

⁵⁶ Y. Lacoste, 8–9.

⁵⁷ Y. Lacoste, 9.

İbn Haldun hem karışık hem durgun dönemi yaşadı; bu dönemi alışılmış, “olağan” bir durum olarak değil, sonuçsuz yineleme çabalarıyla kesintiye uğrayan bir düşüş evresi olarak değerlendirdi. Bu bunalımlar dizisini son derece yöntemli bir biçimde tanımlayan ve durgunluk nedenlerini bir tanrısallıkta ya da dış güçlerin etkisinde değil, yaşadığı toplumun içyapılarında arayan ilk defa İbn Haldun oldu.⁵⁸

İbn Haldun’un düşüncesini tam anlamıyla inceleyebilmek için öncelikle Ortaçağ Kuzey Afrika’sının belli başlı tarihsel çizgilerini ve ayrıca toplumsal ve siyasal yapılarının temel özelliklerini ele almak zorunludur.

İbn Haldun 1332’de Tunus’da doğdu; Mağrib’in birliğini sağlamış olan Muvahhitler Devleti de dağılılı altmış yıl olmuş, bu devletin en parlak dönemi ise çok daha gerilerde kalmıştı, bu parlak dönem XII. yüzyılın son yıllarıyla birlikte kapanmıştır. Ardından, Muvahhit uygarlığının doruk noktasına ulaştığı dönemi izleyen çok uzun bir kargaşa, yoksulluk ve ayaklanmalar dönemi yaşandı.⁵⁹ Ayrıca İspanya’da Reconquista döneminde Hristiyanlar’ın geri aldıkları toprakları bir kez daha ele geçirmek artık söz konusu değildir.⁶⁰

İbn Haldun zamanında Arap âlemi Mağrib, (batı) diğeri Maşrik (doğu) olmak üzere iki esas kısma ayrılıyordu. Mısır ile Atlas Okyanus’u arasındaki yer (Kuzey Afrika) Mağrib sayılırken Mısır’ın doğusundaki yerler Maşrik sayılırdı. Endülüs ise genellikle Mağrib ülkelerinden ayrı ise de coğrafi konumu sebebiyle Mağrib ülkesi sayılıyordu.

Endülüs’te şehirlerin büyük bir kısmı Arapların elinden çıkmış. İspanyolların egemenliği altına girmişti. Bunlar arasında Endülüs medeniyetinin en önemli merkezi olan Tuleytule, Kurtuba ve İşbiliye de bulunuyordu. Burada yaşayan Arap toplulukların büyük bir bölümü Mağrib’e ve İfrikiye’ye yani Merakeş’e ve Tunus’a sürülmüşlerdi. Arapların egemenliği altında hemen hemen Gırnata ile Meriye

⁵⁸ Y. Lacoste, 20.

⁵⁹ Y. Lacoste, 62.

⁶⁰ Y. Lacoste, 63.

arasındaki yerler ile Cebel-i Tarık ile ibaret olan güney batıdaki küçük bir parçadan başka bir yer kalmamıştı. Endülüs'ten arta kalan söz konusu bölgede Benu Ahmer hanedanlığı (Nasriler) hüküm sürüyordu.⁶¹

Ortaçağ Müslüman dünyasında Kuzey Afrika'nın çok özgün bir yeri vardır. Kuzey Afrika çok erken bir dönem de, Arap fatihlerinin gelişinden hemen bir yüzyıl sonra (690–700), büyük Müslüman doğu devletlerinin egemenliğinden kurtuldu. Genel bir ayaklanmayla (730–740), Şam ve Bağdat Halifelerinin egemenliğine son verdi. O dönemden sonra Mağrib, Doğu ile iktisadi ve kültürel bakımdan sıkı ilişkilerini sürdürmekle XVI. yüzyıla kadar tamamen bağımsız bir bütün oluşturdu. Mağrib, İslam dünyasından uzak kalmış bir bölge ya da bir tür tutucu uzak batı değildi; tersine, Akdeniz ve Ortadoğu dünyasının ticari alışverişinde önemli bir etkeni (Sudan Altın Yolu'nu) elinde bulunduruyordu.⁶²

Mağrib'te ise Muvahhidler Devleti yıkıldıktan sonra üç parçaya ayrılmış, her bir parçada bir hanedanlık kurulmuştu. Merriniler Fas'ta, Abdülvâdiler orta Mağrib'te, Hafsiler ise İfrikiye de yani Tunus'ta hüküm sürüyorlardı.⁶³ *“Bölge valileri çoğu zaman aile mensupları arasındaki rekabetten yararlanıyor, yönettikleri bölgelerin işlerinde bağımsız hareket ediyor, bu da bağımsız sayılabilecek devletçiklerin ortaya çıkmasına yol açıyordu. Bunların merkezi devletle olan bağları da çok zayıftı.”*⁶⁴

Çoğu zaman vezirler sultanlarına karşı harekete geçiyor, onları tahttan indiriyor veya katlediyor, yerine yetersiz birini tahta çıkarıyor, vesayet altındaki yeni sultan adına iktidarı ellerinde tutuyorlardı. Ancak bu durum uzun sürmüyor, çünkü her ihtilal başkalarının iştahını kabartıyor, karşı ihtilallere kapı açıyor, hiçbir şekilde

⁶¹ el-Husrî, 60.

⁶² Y. Lacoste, 34.

⁶³ el-Husrî, 60.

⁶⁴ el-Husrî, 61.

işlerin istikrar üzere olmasına imkân bırakmaz, gürültüler, kargaşalar ve ihtilâller, kesintisiz olarak işte bu şekilde birbirini izliyordu.⁶⁵

İbn Haldun, çeşitli iç savaşlar ve ihtilâllerle kaynakayan bu çağda çeyrek asır yönetim hayatına atılmış ve siyasi arenaya girmişti. Şuna işaret etmek da yerinde olacaktır: İbn Haldun, söz konusu keşmekeş içinde pişmesine vesile olan siyasi hayatının büyük bir bölümünü orta Mağrib’te geçirmiştir.⁶⁶ “Söz konusu ihtilâl ve evrimlerin dayandıkları ve kullandıkları en önemli güç, çeşitli Mağrib ülkelerine dağılmış bedevi Arap ve Berberi aşiretleridir.”⁶⁷

Bazı tarihsel koşullar, bazı durumlar tarihsel düşüncenin kurulmasına daha elverişlidir. Ortadoğu’da büyük tarihsel olaylar “dış siyaset” ten kaynaklanmışken Kuzey Afrika’da ise Ortaçağ’da öncelikle iç etkenlerin işleyişinden kaynaklanan bir tarihsel evrime tanık olmuştur.⁶⁸ Yapıları birbirine hemen hemen özdeş olan Kuzey Afrika devletleri, birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Ancak bunların yükselişleri ve çöküşleri iç nedenlere bağlıydı. Kuşkusuz bu durum İbn Haldun’u geleneksel tarihçilerinkinden değişik bir tarih anlayışına yöneltmişti. Afrika devletlerinin yıkılışını yabancı fatihlere bağlayamadığı için, olay tarihçiliğinin yeterli gördüğü tarihsel etkenlerin dışında kalan tarihsel etkenler aramak zorunda kaldı. Mağrib’in XIV. yüzyıldaki büyük siyasal kararsızlığı onu, perspektiften yoksun bir olaylar toplamını anlamlı kılacak bütünlüklü bir açıklama aramaya itti.⁶⁹ Bu durumu Yves Lacoste, şöyle belirtir: “İç nedenlerin ve genel nedenlerin araştırılması İbn Haldun’u bazı toplumsal yapıları çözümlenmeye yöneltti. Mağrib’de büyük kentlerdeki incelmüş beğeni ile kabilelerdeki ağır yaşam koşulları arasındaki karşıtlık da İbn Haldun’un bazı iktisadi ve toplumbilimsel olguların bilincine varmasına kuşkusuz yardımcı olmuştur.”⁷⁰

⁶⁵ el-Husri, 61.

⁶⁶ el-Husri, 6.

⁶⁷ el-Husri, 65.

⁶⁸ Y. Lacoste, 341–342.

⁶⁹ el-Husri, 342.

⁷⁰ el-Husri, 342.

Ortaçağ'ın Kuzey Afrika Devleti'ni sınırlarla tanımlamak olanaksızdır. O daha çok, önemli ölçüde özerk olan kalabalık bir kabileler topluluğu merkezidir. Her devletin merkezi, “ kutbu”, büyük bir ticaret merkezidir. Bu kent, Sahra kervanlarının varış noktası ve Hıristiyan ya da doğulu tüccarların toplandıkları bir yer durumundadır: söz gelimi Fas, Meriniler döneminde yeniden başkent olmuştu. Mağrib'in orta kesiminde bulunan Tlemsen, Bicaye ve Konstantin kentleri de, Sudan ile alışverişe olanak sağladıkları için, üç ayrı krallığın başkentleriydi. Nihayet, doğuda kervanların konakladıkları, uluslararası büyük bir merkez olan Tunus da, İfrikiye'nin başkenti haline gelmişti. Ve bütün bu devletler, birbirleriyle bitmek tükenmek bilmeyen mücadele içine girmiştiler.⁷¹

Doğu Arap âleminde ise, Suriye ve Hicaz'la birlikte Mısır, Memlûklülerin egemenliği altında bulunuyordu. Bu memleketlerde, Mağrib beldelerine göre siyasi vaziyet çok daha istikrarlı idi. İbn Haldun hayatının son yirmi dört senesini söz konusu ülkede geçirdi. Ancak o, buraya Mukaddime'sini yazdıktan sonra gelmiş, buradaki meşguliyetleri ders, fetva vermekle ve eserlerini gözden geçirmekle sınırlı kalmış, siyasi işlerle uğraşmamıştır.⁷²

İbn Haldun siyaset yaşamı boyunca pek çok devletin yıkıldığını gördü ve her Mağribli gibi o da ülkeyi çökerten düzensizliklerden etkilendi; daha sonra bu olaylara etkin bir biçimde değindi. Bir tarihçi olarak, Mağrib'i yavaş yavaş ele geçiren bu çöküntünün tam anlamıyla bilincine varmıştır.⁷³

“XIV. yüzyılda Mağrib son derece “sofu” bir yöreydi, bu yöre Malikilik öğretisinin egemenliği altındaydı ve koşullar akılcı bir akımın sürdürülmesi bakımından daha da elverişsizdi. İbn Haldun'un gençliğinde yararlandığı aydınlık öğretim bütünüyle olağan dışı görünüyor. Kendisinin de belirttiği gibi, geniş ve aydınlık bir kültüre kavuşma olanağını, yaşadığı aile ortamının niteliğine, belki de Endülüslü oluşuna borçludur. Ailesinin toplumsal durumu ona, resmi öğrenimden uzun süredir sürgün edilmiş büyük akılcı filozofların düşüncesine ulaşmak olanağını

⁷¹ Y. Lacoste, 39.

⁷² el-Husri, 67.

⁷³ Y. Lacoste, 219.

*verdi. Tunus gibi sofu ve dar bir ortama, Merini Sarayından Endülüslü bilgin ve düşünürlerin gelmesi gerçekten tam anlamıyla taze bir soluk oldu. Demek ki İbn Haldun'un akılcı görüşleri yaşadığı döneme göre onu az çok özgür kılan toplumsal durumuna ve elbette aynı zamanda kendi çabasına ve düşünce yeteneklerine borçludur.*⁷⁴

İbn Haldun'un çağında Arap âlemi siyasi birliğinin aksine dil ve kültür birliğini korumaktaydı. Dil birliği, çeşitli ülkelerde yaşayan Arapları güçlü manevi bağlarla birbirine bağlıyor, sürekli olarak düşünce anlayış alanında bir yakınlaşma sağlıyordu. Nitekim bir yandan ticari seyahatler, diğer taraftan hac ziyaretleri sürekli bir hareketlilik doğuruyor, bu da çeşitli bölge halklarının birbirini anlamalarını kolaylaştırıyor ve söz konusu bölgeler arasındaki fikir ve haber iletişimine yardımcı oluyordu. Yazarlar, fıkıh bilginleri ve âlimler haberleşme veya yüz yüze görüşme yoluyla ilişki kuruyor, böylece zekâlarının ürünleri bir bölgeden diğerine hızla ve kolaylıkla gidiyordu.⁷⁵

Ortaçağ Müslüman kültüründe, tarihe, edebiyatta olduğu kadar toplumsal, siyasal ve dinsel yaşamda da son derece büyük bir yer veren bu kültürde çok büyük bir tarihçinin bir mücevher gibi ortaya çıkması bize oldukça olağan görünüyor. Ancak, Mağrib'in durumu, Arap dünyasının bu bölümündeki tarihsel evrimin özel nitelikleri de İbn Haldun'un fikirlerinin çiçeklenmesini bir bakıma kolaylaştırmıştır.⁷⁶

1. 3. İBNİ HALDUN'UN TARİH GÖRÜŞÜ

Bu bölümde İbn Haldun'un tarih anlayışı, tarihin konusu ve kapsamı, Tarihte nedensellik ve kanunluluk, tarihçinin nesnelliği konuları araştırılmaya çalışılırken aynı zamanda bu başlıklar altında tarih felsefesine ve yöntemine de değinilmiştir.

⁷⁴ Y. Lacoste, 316.

⁷⁵ el-Husri, 68–69.

⁷⁶ Y. Lacoste, 341.

İbn Haldun “Tarih nedir?” sorusuna cevap ararken, kendisinden önceki tarihçilerden ve ilim adamlarından farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Ve bu soruya cevap verirken kendi çağının çok ilerisinde tanımlar getirmiştir. Bunları şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

1. 3. 1. TARİH NEDİR?

İbn Haldun tarihin iki farklı tarifini yapar. Birinci tarife göre “*Tarih bir zamana veya bir millete ait olayların anlatımıdır.*” İkinci tarif ise daha kapsamlıdır ve ona göre asıl tarih; “*Olayların nedenselliğini ve sebeplerini derinliğine inceleyen bir ilimdir.*”⁷⁷

Öncelikle o, tarihi ilim olarak ele alır. Tarih ilminin ortaya koyduğu belgeleri, milletler birbirlerine nakilde bulunabilirler. O, bu boyutuyla tarih ilmini anlamada âlimleri ve cahilleri eşit görür. Çünkü o dönemde anlaşılan (zahiri) dış görünüş itibariyle tarih, eski dönemleri, devletleri ve önceki çağlarda meydana gelen olayları bize bildirmekten ibarettir.⁷⁸ Buna kronik tarih de denir. Vakaların tasviridir ve yalnızca edebi değeri vardır.⁷⁹ Oysa asıl tarih ilmi (batın); düşünmek, araştırmak ve olan olayların sebeplerini bulup ortaya koymaktır. Yani İbn Haldun bir çeşit tarih felsefesi istiyor. Çünkü sosyal olayların ilkelerini tesbit etmek güçtür. Bu nedenle İbn Haldun’a göre tarih, matematik, fizik ve astronomi gibi akla ve tecrübeye dayanan bilgi dallarından sayılmalıdır. Ve tarih ile ilgilenen kişinin, doğruya ulaşmak ve yanlışlara düşmekten korunmak için değişik kaynaklara ve sistematige, çeşitli bilgi dallarına, dikkatli ve sağlam bir bakış açısına ihtiyacı vardır.⁸⁰ Ayrıca olayların oluş tarzı ve sebeplerin hakkındaki bilgi, derin düşünmeyi gerektirir. Bu yüzden de Tarih, “*felsefenin temeli ve felsefi ilimlerden biri sayılmaya layıktır.*”⁸¹

⁷⁷ İ.Haldun, **Mukaddime**, I, 26.

⁷⁸ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih - Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: İsar Vakfı Yay., 1998, 11.

⁷⁹ H. Ziya Ülken, **İslam Felsefesi**, İstanbul: Ülken Yay., 1983, 230.

⁸⁰ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 31.

⁸¹ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 26.

Yukarıda belirttiğimiz gibi İbn Haldun’a göre, dıştan bakınca tarih, eski günlerden ve devletlerden, eski çağlarda geçen olaylardan haber veren bilim dalı olmaktan ibarettir. Ağızdan ağıza geçen sözler ve öyküler anlatılır. Anlatılanlardan özdeyişler çıkarılıp sergilenir. Toplantı yerlerinde kalabalık belirdiği zaman dinleyenler bunlarla eğlendirilir. Düşünürümüz bu anlayışı, “Tarihin dış yüzünde olan” diye niteliyor, bu tür tarihçiliğe de yüzeysel tarih gözüyle bakıyor. O’na göre gerçek tarih bu değildir, tarihin bir de “iç yanı”, derinliği vardır. Tarih, derinliğe inilerek bakıldığında tutarlı bir bakıştır, bir incelemedir. Olup bitenleri nedenleriyle birlikte incelemedir, nedenlerine bağlamadır, ne var ki bunun ilkeleri çok incedir, bu ilkeleri belirleyebilmek için olguların nasıllarını ve nedenlerini derinlemesine bilmelidir. Bundan dolayı, tarih, temel bilimlerdenidir. Hikmet’e de bütünüyle girmiştir. Onun için “hikmet (felsefe)” bilimlerinden sayılması doğaldır.⁸²

1. 3. 2. TARİHİN KONUSU VE KAPSAMI

Tarihin kapsamını genişletmede ve değerini belirlemede İbn Haldun, tarihi, Yunan tarihçileri ile bunlardan sonra gelen Müslüman tarihçilerin düşündükleri gibi, bir takım dini, siyasi ve askeri olayları, oluş anlarına göre arka arkaya sıralamaktan veya peygamberlerin ve hükümdarların hayatlarını anlatmaktan ibaret olmadığını belirterek tarihe yeni bakış açısı getirmiş ve böylelikle tarihin konusunu genişletmiştir.

İbn Haldun tarihin konusunu ve kapsamını şöyle belirler: “*Tarih, Dünya toplumu ve uygarlığı olan insan toplumundan ve bu toplumun gerçekleri arasında yer alan yabancılık ve barbarlık, medenilik ve uygarlık, asabiyet, bazılarının diğer bazıları üzerinde kurduğu değişik şekillerdeki hâkimiyetler ve bu hâkimiyetlerden doğan hükümdarlıklar, devletler ve bunların derecelerinden, toplum içinde insanların ilim, sanayi, geçimlerini temin etmek için çalışıp kazanmak gibi faaliyet ve durumlarından haber verir. Tabiatın ve halkın durumunu, bunların hallerinin nasıl değiştiğini, insanların dünyayı nasıl mamur hale getirdiğini inceler. Gelişen bir*

⁸² Savaş Atmaca, **İbn Haldun ve Francis Bacon’da Yöntem ve Önyargı**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2001, 22.

toplumun bozulmaya başlayıp, yıkılma belirtileri gösterinceye kadar gelişen toplumsal olayları da bu ilim konu edinir.”⁸³

İbn Haldun’un yukarıdaki düşüncelerinden anlaşıldığına göre tarihin nesnesi maddi ve manevi kültür unsurlarıyla sosyal hayattır.⁸⁴ Bu bizzat insanların yapıp etmelerinden oluşur. İnsanların çalışma tarzları, beslenme şekilleri, aralarında sosyal ilişkiler kurarak toplumu meydan getirmeleri, yönetici belirlemeleri, sanat ve bilim alanlarında çalışmalar yaparak medeniyetler kurmaları, bu medeniyetlerin yükselip ilerlemesi ve yavaş yavaş yok oluşa gitmesi ayrıca tüm bunların meydan geliş tarzı, hepsi sosyal hayatı meydana getirir. Görülüyor ki tarihin alanı ve kapsamı, bilgi sahası İbn Haldun ile çok genişlemiştir. Yapılan fetihler ve savaşlardan, eski zamanlarda ard arda kurulan mülkler ve hanedanlıklardan ibaret kalmamaktadır. Daha doğrusu görünüşleri ne kadar değişik, türleri ne kadar farklı olursa olsun toplum hayatında ve sosyal müesseselerde meydana gelen bütün değişimleri kapsamaktadır. Buna göre iktisadi haller, ilimler ve sanatlarla ilgili haberler de tarihin inceleme alanına girmektedir.⁸⁵

İbn-i Haldun’un temel problemi, doğrudan doğruya içinde yaşamış olduğu toplumun bir betimlemesini ve açıklamasını yapmak değildir. Onun yapmak istediği şey, insanların ve toplumların yaşam biçimlerinin nasıl geliştiği ve değiştiğini, yeryüzünün nasıl mamur hale geldiği, devletlerin nasıl kurulup-geliştiğini ve niçin yıkılmaya yüz tuttuğunu tespit yoluyla tarihin bir açıklamasını yapmaktır.⁸⁶ Dikkat edilirse, onun tarif ettiği ve ortaya koyduğu şekliyle “tarih ilmi”nin bugün çok çeşitli ve bağımsız disiplinlere dönüşmüş bulunan bilim dallarını da bünyesine alan geniş ve kapsamlı bir özellik taşıdığı görülür. Zamanımızda sosyoloji, iktisat, siyaset, antropoloji v.b. bilim dallarının konusuna giren meseleleri o “tarih ilmi” içerisinde inceler.⁸⁷ Anlaşıyor ki İbn Haldun’un tarih anlayışı siyasi tarih ile sınırlı

⁸³ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 69.

⁸⁴ Mevlüt Uyanık, **Felsefi Düşünceye Çağrı**, Ankara: Elis Yay., 2003, 139.

⁸⁵ el-Husri, 127.

⁸⁶ N. Toku, 95.

⁸⁷ Kamer Ertürk, **Tarih Felsefesinde İbn Haldun ve Vico**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998, 28.

kalmamakta, medeniyet tarihi, kültür tarihi ve siyasi tarih gibi çok geniş bir tarih anlayışına sahip olmaktadır.

İbn Haldun tarih ilminin konusunu bu şekilde belirlerken, dikkat edilirse topluma nesnel bir tavırla yaklaşmış “olan” ve “olması gereken” ayırımı yapmıştır. Tarihin bir ilim dalı olarak olgulara dayanması gerektiğini, sadece rivayete dayanan bilgilerin tarihin aslını oluşturmaktan uzak olduğunu belirtmiştir.⁸⁸ Bunda da tarihçilerin büyük payı olduğunu belirtir. Çünkü tarihçilerin mevcut otoritelerin naklettiklerinden öteye gidemediklerini,⁸⁹ belli metodlar takip ederek olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisini incelemediklerini, bunun da tarihin hakettiği değeri bulmada ve bilimler arasında yerini almada geciktirici temel unsur olduğunu vurgulamıştır.

1. 3. 3. TARİHTE NEDENSELLİK VE KANUNLULUK

Tarih felsefesi, geçmişte neler olup bittiğini araştıran, tarih biliminden farklı olarak, geçmişte olup bitenlerin nedenlerini araştırır. Tarih felsefesini şöyle de tanımlayabiliriz: “*Tarihin tüm akışının ve anlamının yorumlanmasıdır. Tarihin özünün ve gidişinin, yapısının, ana biçimlerinin ve tarihsel gerçekliğin kuruluş yasalarının araştırılmasıdır.*”⁹⁰ Yaşanan olayların tarih açısından yorumlanması; insanın kendi tarihsel varlığının bilincine varması ve kendini anlamasının aydınlığa çıkarılmasıdır.

Tarihte nedensellik denildiğinde “Tarihi olaylarda sebep-sonuç ilişkisinin bulunup bulunmadığı”nın anlaşılması gerektiği kaydedildikten sonra, acaba İbn Haldun, olayları açıklarken bir olayın başka bir olaya neden olabileceğini düşünmekte midir? Nedensellik kavramı İbn Haldun’a göre nasıl anlaşılmaktadır.

⁸⁸ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 26.

⁸⁹ Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, İstanbul: İnkılâp Yay., 2001, 39.

⁹⁰ Bedia Akarsu, **Felsefe Terimler Sözlüğü**, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1994, 170.

Onun tarih felsefesinde sebep – sonuç ilişkisi çok önemli yer tutar. Ona göre, tarihi ve sosyal olaylar, bir zincirin halkaları gibi bir birine bağlı bir şekilde ve düzenli olarak meydana gelir. Bir önceki olayla bir sonraki olay arasında karşılıklı ilişki ve etkileşim vardır. Tabii ki burada, ‘bir olayın diğer olayı takip etmesi’ durumu ‘determinizm’ fikrini ortaya koyar. Ancak İbn Haldun bunların tesadüfi olarak ortaya çıkmayıp bir ‘kanun’ çerçevesinde meydana geldiğini açıklar.

Hassan, İbn Haldun’a nedensellik bağlamında şu şekilde bir izah getirmektedir. “*İbn Haldun’a göre sebep sonuç etkileşimiyle gelişmiş olan tarihteki olaylar aynı dinamik etkileşimle ilerleyen ve ilerleyecek olan zaman kesitleri içindeki sosyal, siyasal olaylara ışık tutmaktadır.*”⁹¹

Arslan ise farklı bir bakış açısı getirmekte ve İbn Haldun’un nedensellik anlayışını şu şekilde açıklamaktadır: “*Tarihin gerçek bir ilim olması için, tarihinin ele aldığı olayların ‘nasıl ve niçin’ini soruşturması, onların kaynaklarına inerek nedensel açıklamalarını vermesi gerektiğine inanmaktadır.*”⁹²

İbn Haldun’a göre tarihte meydana gelmiş olayların sebepleri bulunmaktadır. Tarihsel rivayetleri naklederken hadiselerin sebeplerini ve illetlerini de aktarmak gerektiğini düşünen İbn Haldun, olayların sebeplerinin anlatılmadığı tarih anlayışını eksik bulmaktadır. Ayrıca ona göre toplumsal olayların nedenini yine toplumun kendinde aramak gerekir. Tarihçileri yanıltan şey, ulusların hal ve durumlarının değişmekte olduklarını unutmaktır. İbn Haldun’a göre, “*Tarih yalnız gerçek olgular değildir; aynı zamanda bu olguların gerçekleşmesini gerektiren şartların tahlilidir.*”⁹³

Bu bize, İbn Haldun’un tarih felsefesinin temellerinin iki esasa dayandığını göstermektedir. Birincisi tarihin rivayetlerden değil, araştırma ve belgelere dayanan olgulardan hareket etmesi gerektiği esasıdır. Diğeri ise olaylar arasında sebep-sonuç

⁹¹ Ümit Hassan, **İbn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977, 132.

⁹² A. Arslan, 75.

⁹³ H. Z. Ülken, 230.

ilişkisi kurulmasıdır. Tarihçi bir olayı ele alırken mutlaka onu hazırlayan koşulları da araştırmalıdır.⁹⁴ Olaylar tesadüfî bir biçimde meydana gelmez. Mutlaka daha önceki olayların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İbn Haldun bunu gözardı etmeksizin olayları birbirine bağlayarak açıklamak gerektiğini belirtir.

İbn Haldun'un tarih felsefesi anlayışında nedensellik kavramı ile ilgili düşüncelerini değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz. Tarihsel olayların nedenleri ve ilkeleri bulunmaktadır. Aynı zamanda tarihte meydana gelmiş bulunan değişimlerin de birer nedenleri bulunmaktadır. Gerçek tarih anlayışı, olayların bu nedenlerini araştırmalı ve ortaya çıkarmalıdır. İncelediği olaylar arasındaki ilişkiyi bularak olayların nasıl ve neden meydana geldiklerini araştırmalıdır. Bu bağlamda İbn Haldun tarihte vuku bulmuş olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele almak gerektiğini, aksi halde tarihsel olayların anlamlarını açıklamanın zor olacağını düşündüğü anlaşılmaktadır.

İbn Haldun'un tarih anlayışında kanunluluk derken, 'acaba tarihi olaylar, oluşum aşamasında bir takım kurallara ve kanunlara göre mi olmaktadırlar veya olaylar tesadüfen mi gelişmektedirler? Sorusunu sormaktayız.

İbn Haldun'un akıl yürütmelerindeki temel kanıt; "Şeylerin doğasından gelen zorunluluk" tur. Tarihsel bir olayın gerçeğe uygun diye kabul edilebilmesi için şeylerin doğasına uygun olması gerekir.⁹⁵ Tarihe hükmeden kanundur. Tarihte meydana gelmiş olan olayların tamamına hükmeden özel şartlar vardır. İşte tarihi olaylar bu şartlara göre nitelik kazanır. Şu yahut bu yöne akış seyrine girer. Bu olguyla tarihi; tarih diye sırf bazı olayları derleme ve arz etmekle yetinme merhalesinden alıp, olaylara hükmeden kanunları inceleme, onları tesbit etme merhalesine getirdi.⁹⁶ Olayları zaman ve mekân zinciri içerisinde tesbit edip değerlendirmek yerine, tarihin felsefi açıdan bir yorumunu yapmakta, olayların seyrinde hangi sebeplerin ve kanunların hâkim olduğunu tesbit etmeğe çalışmıştır. Tarihi olaylarla ilgili "Niçin ve nasıl oldu?" sorularını cevaplandırmaya çalışırken

⁹⁴ İbrahim Dülger, **İbn Haldun Işığın Kaynağı Doğu**, İstanbul: Berfin Yay., 2004, 25.

⁹⁵ Y. Lacoste, 237–338.

⁹⁶ İmadüddin Halil, **İslam Medeniyeti Üzerine**, çev. M. Yolcu, İstanbul: Madve Yay., 1987, 24.

de tarihin unsuru olarak insanı, dolayısıyla toplumu esas almaktadır.⁹⁷ En büyük arzusu değişim ve dönüşüm kanunlarını gözlemlemek, varlıkların maddi boyutu ve gerçekler hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmaktır.⁹⁸ Toplumda meydana gelen sosyal, siyasal olaylara ışık tutmaktadır.”⁹⁹

İbn Haldun’a göre, tarihi olaylar devamlılık arzederler. Bunu şu ifadesiyle dile getirir: “*Suyun suya benzediğinden çok bugün geçmişe, geçmiş bugüne, eski yeniye benzer.*”¹⁰⁰ Böylece her siyasi oluşum, ortaya çıktığı yerde önceden orda var olan adetleri devam ettirir. Yeni unsurlar eskilerle birleşip bir terkip meydana getirir. Bir müddet sonra eskiler yeniye karışır ve unutulur. Ancak bu devamlılık sırasında bir takım değişimler de görülür. İşte İbn Haldun, devamlılık içindeki bu başkalığa ve başkalıkların çokluğuna işaret etmektedir.¹⁰¹ Ona göre tarihteki esas kanun; ele alınan olayları, sebep-sonuç ilişkisine göre, bir diğeri ile bağlantısı içerisinde açıklamaktır. Bu kanuna göre, benzer şartlar, benzer olayları meydana getirir. Bu durum İbn Haldun’un tarihte nedensellik ve tabii kanun doktrinini sahiplendiğini ifade eder.¹⁰²

Anlaşıyor ki İbn Haldun’un tarih felsefesinde, kanunluluk fikri önemli bir yere sahip bulunmaktadır. İbn Haldun, olayların kanunlar çerçevesinde oluştuğunu düşünmekte, ona göre olaylar oluşurlar ancak, bu oluşum değişim içerisinde bir oluşumdur. Olaylar zamanla değişmektedirler. Fakat bu durum, uzun bir zaman geçmesinden ve yavaş gerçekleşmesinden dolayı pek çok insan tarafından görülememektedir. İbn Haldun, aynı zamanda olayların bir takım nedenler ve sonuçlar çizgisinde oluştuğunu, bazı olayların bazı olaylara neden oluşturduğunu ve bazı sonuçların da yine bazı olaylara sebep teşkil ettiğini düşünmektedir. Bu oluşumların yeni oluşumlara sebep olmasını da yine kanunluluk bağlamında değerlendiren İbn Haldun, umrandaki değişmelerin, olayların değişmeyen

⁹⁷ S. Hayri Bolay, **Filozofların Tarih Görüşleri**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yay., 1990, 9.

⁹⁸ S.Hammish, 41.

⁹⁹ Ümit Hassan, 132.

¹⁰⁰ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 32.

¹⁰¹ S. Atmaca, 43.

¹⁰² H. A. R. Gibb, 187.

kanunlarının bulduklarını, geçmişte olmuş olayların şimdiki olan olaylara suyun suya benzediğinden daha çok benzediğini düşünmektedir.

İnsanlardaki ve toplumlardaki bu halin genel olduğu hükmüne varırsak hem bugün hakkında açıklamalar yapılabilir hem de bu bilgilerin ışığında gelecekle ilgili ön deyilerde bulunulabilir. Geleceğin dünyasını daha iyi inşa edebiliriz. Geçmişe ait olaylardan çıkarılan kanun ve kaideler bugüne uygulanırsa “içtimai felsefe” yani toplumları konu edinen ‘tarih felsefesi’ ortaya çıkar. Tabii ki bu kanun ve kaidelerle ilgili bir sosyal olayın haberi ortaya atılırsa, bunun kesin belgelere ve delillere dayandırılması gerekir. İbn Haldun bu görüşü ile sadece rivayete ve nakle dayanan bir tür otoriteye itaat metoduyla ortaya çıkan asılsız haberlerin önüne geçmeye çalışmaktadır.

İbn Haldun, gerçek tarih olarak tarihsel olayların cereyan ettiği kanunları bulmaya çalışan bir araştırma disiplini olarak görmekte ve bunun yönteminin felsefi olması gerektiğine inanmaktadır. Ayrıca İbn Haldun’un ani ve hızlı değişim ve kanuniyet anlayışından daha çok, kısmen basamaklı bir kanun ve değişim fikrine sahip olduğu görülmektedir.

1. 3. 4. TARİHÇİNİN NESNELİĞİ

İbn Haldun’un tarih felsefesinde yöntem sorunlarından birisi de tarihçinin nesnelliği konusudur. Tarihçinin nesnelliğinde, özellikle tarihsel verilerin değerlendirilmesinde ve bunların yeni nesillere naklinde takip edilecek metot önem arz etmektedir.

Tarihsel olayları değerlendirme ve yorumlamada nesnellik problemi İbn Haldun için tarihçinin önündeki belgeleri yorumlarken öncelikle nesnel olması gerektiğini ifade etmektedir. Peki, İbn Haldun’a göre, tarihçinin nesnelliği nasıl olmalıdır? Tarihsel veriler karşısında nesnel bir tutum, yöntem açısından nasıl değerlendirilmelidir?

İbn Haldun'a göre; "*Tarihçilerin, tarihi hikâyeleri ve olayları, temel kriterleri sunmadan, benzerleriyle ölçüp değerlendirmeden, hikmet terazisine vurmadan, varlıkların temel özelliklerini dikkate almadan ve gözlem ve incelemeyi hakem kılmadan, sadece nakledilen haberlere itibar edip kabul etmeleri yüzünden yanlışla düştükleri ve doğrulardan sapıp vehimlerin ve yanlışların içinde kayboldukları çok olmuştur.*"¹⁰³

İbn Haldun; tarih yazıcılığı konusunda düşünürlerin; bir bilginin aklın kabul edemeyeceği tarzda imkânsız olmasını, o bilgiyi eleştirmek için yeterli saydıklarını belirtmiştir. Bunu belirtmesinin nedeni, tarihi haberlerin doğru kabul edilmesinin temel kriterlerinden birini, onların aklen "imkânsız olmaları" olarak göstermesidir. Bunların aklın kabul edemeyeceği biçimde olmaları, eleştirilme sebeplerinden biridir.¹⁰⁴ İbn Haldun, bunların sosyal ve kültürel açıdan imkânsızlığını daha önemli bulur. Bir haberin doğru veya yanlış olduğunu anlamak için toplumun durumu ile karşılaştırmak gerekmektedir. Tabii ki buradaki amaç yine, tarih ilmini hikâyecilikten ve hurafelerden kurtarma, tarihi aklî bir bilim olarak ortaya koyma çabasıdır.¹⁰⁵

Tarihle ilgilenen kimse, siyasetin kurallarını, varlıkların özelliklerini, yaşayış, ahlak, gelenek, din, inanç, mezhep ve diğer hususlarda değişik toplumlar, bölgeler ve dönemler arasındaki farklılıkları bilmeye ihtiyaç duyar.¹⁰⁶ Aynı şekilde içinde yaşadığı zamanda da bu konularla ilgili bilgileri kuşatması gerekir. Çünkü bu şekilde geçmişte olanla mevcut olanın benzeştiği ve ayrıldığı noktaları ortaya koyabileceği gibi, devletlerin ve milletlerin hangi temeller üzerinde kurulduğunu, ortaya çıkışlarındaki temel ilkelerin neler olduğunu, ortaya çıkışlarına ve var olmalarına hangi etkenlerin sebep olduğunu ve onları kuranların durumlarını da tespit eder. Böylece bütün olayların sebeplerini idrak eder ve bütün haberlerin köklerine vakıf olur. Bunun yanında bir de zamanın geçmesi ve çağların değişmesiyle, toplumların

¹⁰³ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 31–32.

¹⁰⁴ Mehmet Hacıbrahimoğlu, **Collingwood ve İbn Haldun'un Ele Aldığı Tarih Felsefesinin Bazı Problemleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, 142.

¹⁰⁵ Cemil Meriç, **Sosyoloji Notları ve Konferansları**, İstanbul: İletişim Yay., 2008, 70.

¹⁰⁶ M. Fahri, 373.

ve nesillerin durumunun değiştiği gerçeğinin gözden kaçıırılmaması gerektiğini de bilir.¹⁰⁷

İbn Haldun'a göre, tarihçinin nesnelliğini engelleyen durumları şöyle özetleyebiliriz; “ *bir meselede kendi eğilimini ve görüşlerini öne çıkarmak, basiret gözünün, eleştirmenin ve araştırma yapmanın üzerine örtülmüş bir perdedir.*”¹⁰⁸ Bu da tarihçi için habere gerçek dışı bir veri katma nedeni sayılmaktadır. Ayrıca “*nakledilene duyulan güven, otoriteye, nüfuz ve makam sahiplerine yaklaşma arzusu, haberlerin naklediliş maksatları hakkındaki zühul ve dikkatsizlik, haberin doğru olduğunun düşünülmesi, en önemlisi de, sosyal hayattaki (ümran'daki) olayların ve hallerin doğasını bilmemektir.*”¹⁰⁹

Bu bağlamda, tarihsel veriler karşısında nesnel bir tutum sergilenmesi gerektiğini düşünen İbn Haldun, bunun da; tarihçinin önüne gelen herhangi bir metnin hem yanlış hem de doğru olabileceği gibi iki seeneğin mevcut olduğunu aklından çıkarmamasına bağlamaktadır.

Özetle İbn Haldun'a göre tarihçiye bilgi gerekli olduğu gibi, onu yorumlaya bilecek ve algılayacak kapasite gereklidir. Özgür düşünce yetisi olmayan kimse, bilgiyi doğru değerlendirmedeğinden zaman ve mekânı karıştırır. Doğru bilgiden yanlış sonuç çıkarabilir. Tarihçinin, toplumsal ve siyasal kuralları, varlıkların doğal durumlarını, doğal yasaları, toplumların, ülkelerin ve çağların kendi süreçleri içerisindeki değişimleri, ahlakları, gelenek ve görenekleri, inanç, görüş ve anlayışları ve öteki durumları bilmesi gerekir. Çağındaki durum ve gelişmeleri iyi kavrayıp geçmiştekilerle karışlaştırması, aradaki uygunluk, benzerlik ve başkalıkları gözden geçirmesi bunların nedenlerine inmesi,¹¹⁰ devletlerin ve toplumların üzerinde durması, bunların hangi nedenlerle ve nasıl ortaya çıktıklarını, oluşumları,

¹⁰⁷ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 58–59.

¹⁰⁸ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 69,70.

¹⁰⁹ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, 70.

¹¹⁰ Sevim Tekeli, Esin Kâhya, Melek Dosay, Remzi Demir, H. Gazi Topdemir, Yavuz Unat, **Bilim Tarihi**, Ankara: Doruk Yay., 1997, 86.

gelişimleri, gelişim nedenleri, egemenleri, devlet adamları ve ilgili adamlarıyla birlikte incelemesi zorunludur.

2. ARNOLD TOYNBEE’NİN TARİH GÖRÜŞÜ

2. 1. ARNOLD TOYNBEE’NİN HAYATI

Yirminci Yüzyılın en önemli tarih felsefecisi, düşünür, diplomat, tarih ve edebiyat Profesörlerinden biri olan Arnold Toynbee, 1889 yılında Londra’da dünyaya gelmiştir. Babası bir sosyal hizmet görevlisi, annesi İngiltere’de kolej diploması alan ilk kadınlardan biridir.¹¹¹

Arnold Toynbee’ye genç yaşta ölen amcasının adı verilmiş, öldüğünde otuz yaşında olan amcası Arnold, buna rağmen İngiltere’de ünlü olmayı başarmış Oxford’lu bir akademisyendir.¹¹² Arnold Toynbee, ‘Toynbee’ isminin ve atalarının nereden geldiğini araştırarak ‘muhkemleştirilmiş –sağlamlaştırılmış köy’ anlamına gelen ‘Toynbee’ isminin İngiltere’de Horncastle’da Tumby adındaki yerden geldiğini bulmuştur.¹¹³

Ondokuzuncu yüzyıl İngiltere’sinde ‘orta’ ve ‘üst’ sınıfta müşterek bir gelenek olan çocukların yatılı okula gönderilmesinden dolayı Toynbee on yaşına girdiğinde istemeyerek de olsa yatılı okula gitmek zorunda kalmıştır.¹¹⁴ Yedi yaşında Latince öğrenmeye başlayan Toynbee’nin tarihe merakının en büyük sebebi kendisi de tarihçi olan annesidir.¹¹⁵ Bunu şu cümleleriyle belirtir; “*Tarihçi olmayı bana ilham eden kesinlikle annemdir.*”¹¹⁶ Emekli denizci Harry Toynbee’nin Uzakdoğu seyahatlerini dinleyen çocuk Arnold yarım yüzyıl geriye götürülmekten zevk duyacak kadar duyarlı olmuş ve böylece tarihe merakının temelleri atılmıştır.¹¹⁷ Yaptığı gözlemlerin doğruluğu bakımından Harry Amcası ve ressam Ellen Yengesini başkalarından ayıran bir kişilik olarak gören Arnold Toynbee’nin gözünde, Ellen

¹¹¹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, çev: Ş. Bıyıklı, İstanbul: Klasik Yay., 2005, 157–158.

¹¹² A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, çev: D. Öktem, İstanbul: Klasik Yay., 2005, 27–28.

¹¹³ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 6.

¹¹⁴ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 11–13.

¹¹⁵ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 19.

¹¹⁶ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 100.

¹¹⁷ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 17.

yengenin tabloları ve Harry Amcasının Doğu'ya ait eşyaları güney ve doğu Asya hakkında anlaşılır bir tat bırakmıştı.¹¹⁸

Doktor olan dedesi Joseph Toynbee anestezi alanında öncü çalışmalar yapmış ve kendi üzerinde yaptığı bir deneyde hayatını kaybetmiş bir kişiydi. Anne tarafından dedesi Edwin Marshall ise demiryolu araçlarının üretiminde odun değil demirin kullanılmasına öncülük etmiş bir kişidir. Yine çiftçi olan büyük dedesinin çocuklarından George Toynbee Bonn Üniversitesi'nde okumuş ve daha sonra Westminster Gazette (Londra'da bir gazete)'de yazarlık yapmış biridir.¹¹⁹

Arnold Toynbee'nin çocukluğunda anne-babasından sonra kendisini en çok etkileyen kişi, denizci amcası Harry Toynbee'dir.¹²⁰ Büyük dedesinin oğlu Harry ile Arnold Toynbee'nin çocukluğunda aynı evde yaşamaları amcasını hayatında önemli bir kişilik haline getirmiştir. Sert bir mizaca sahip emekli denizci kaptan Harry, Arnold için insanın bu dünyaya mutlu olmak için gönderilmediğinin sürekli kendine hatırlatılmasıydı ki henüz dört yaşındayken amcasının bu anlama gelen sözleri Arnold için hiç unutmayacaktır.¹²¹

Gençliğinde hararetli bir Papa karşıtı olan Toynbee, Kilisenin gerekliliğine olan inancı da zayıftı ki bu konuda Harry Amcaya ayıp etmemeye özen gösteren ama daha yumuşak bir Protestan olan anne-babası arasında kalmıştır. İç savaş ve sonrasını tecrübe etmiş İngiliz halkının büyük çoğunluğu gibi anne-babasından da hoşgörüsüzlük sevilmiyordu. Toynbee hayatının ilk yıllarında dine kuşkulu yaklaşmış ama son dönemlerinde dine daha fazla değer vermiştir.¹²² Toynbee bu konuda şunları belirtir: “*Annem de babam da İngiliz Episcopalian Protestan Kilisesine mensuplardı. Bildiğim kadarıyla ikisi de teolojik ve ahlaki bakımdan bu İngiliz Kilisesinin doktrinlerine, ne fanatizme ne de kuşkuya düşmeden inanmışlardı. Ne olursa olsun beni bir İngiliz kilisesine mensup bir Hristiyan gibi –eminim ki iyi*

¹¹⁸ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 23–25.

¹¹⁹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 3–5.

¹²⁰ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 21.

¹²¹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 5–7.

¹²² A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 10.

bir inançla- yetiştirdiler. Küçük yaştan beri kuşkularım vardı. Oxford'da üniversite öğrencisiyken agnostik¹²³ olmuş ve geleneksel Hristiyan inancımı kaybettiğimden, önce dinin önemsiz bir yanılısına olduğu sonucuna varmışım. Şimdi bundan elli yıldan fazla bir zaman sonra hala agnostiğim fakat artık dinin hakikatle ilişkili olduğuna ve bu hakikatin de fevkalade önemli olduğuna inanıyorum."¹²⁴

1902–1907 yıllarında Winchester'de okurken müdür yardımcılığı yapan John Rendall Toynbee üzerinde güçlü ve daimi bir etkiye sahip olmuştur. Renkli ancak emir veren bir karaktere sahip olan Rendall üniversitede saygı duyulan bir kişidir. Yunan tarihi derslerine giren Rendall Yunanistan'da çektiği resimleri göstererek dersi işlemesiyle Toynbee için Yunan tarihi dersini dört gözle beklemesini sağlamıştır.¹²⁵ Winchester'deki kolejde eğitimini tamamlayan Toynbee'nin Yunan ve Latin dilleri ve edebiyatı üzerinde kendi deyimiyle 'şahane bir eğitim' almıştır. İyi bir Latince ve Yunanca eğitimi alan Toynbee'nin bu dillere olan yakınlığı kendi anadili İngilizceye yabancılaşmasına neden olmuştur ki duygularının çıkış yolu olarak gördüğü şiirlerini Latince ve Yunanca yazmıştır.¹²⁶

Oxford'da öğrenciyken Toynbee'nin yaşadığı en heyecanlı entelektüel deneyimlerinden biri New Üniversitesi'nde İlk Çağ Tarihi anlatan Alfred Zimmern'in seminerleridir. Alfred Zimmern ile yakından tanışma fırsatı bulan Toynbee 1912 yılında yaptığı Yunanistan seyahati dönüşünden sonra izlenimlerini aktarmış ve şöyle demiştir: "*Avrupa'nın yükselen çizgisinin seyahatim sırasında kuzey Batı'ya giderken daha da yükseldiğini Rhineland'da zirveye ulaştığını Folkestone'a ulaştığında ise tekrar düşüşe geçtiğini farketmiş oldum*". Bu aktarım karşısında hocası Alfred ise '*Dış görüntülere dayanarak değerlendirme yapmamalısın. Onlar önemli değildir. Görünmez olan şeyler önemlidir. Yani insanların ruhu*' ve eğer ona dayanarak yorumunu yaparsan ki öyle yapmalısın,

¹²³ Agnosticism: Bilinemezlik, tanrının ya da tanrıların varlığının ya da yokluğunun bilinemeyeceğini öngören felsefe akımı. Bu felsefenin takipçilerine agnostik denir. Bkz: Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitap Evi, Tarihsiz, 34.

¹²⁴ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 157–158.

¹²⁵ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 45–49.

¹²⁶ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 11–19.

insanlığın gelişimi çerçevesinde Almanya'nın zirvede olmadığını anlayacaksınız"¹²⁷ der. İki yıl sonra birinci dünya savaşının çıkmasıyla bu sözü hatırlayan Toynbee'nin hocasının ileri görüşlülüğüne hayran kalmıştır.

Toynbee'nin Batı Uygarlığı dışında kalan yerler hakkındaki tarih araştırmalarının yanında Doğu Avrupa'yla ilgilenmeye başlamadan önce bu konuda büyük ölçüde Lewis tarafından eğitilmiştir.¹²⁸ Sami dillerine karşı ilgi ve hayranlık duyan Oxfordlu Profesör Margoliouth da Arnold Toynbee'nin yakın ilişki kurduğu bir kişi olmuştur. Profesör Margoliouth'un İslam araştırmaları, İslam Dünyasında tepkiyle karşılandığı gibi Toynbee'de Profesörü, İslam hakkında söyledikleri bakımından acımasızca olarak değerlendirmiştir.¹²⁹

1911 yılında Oxford'daki üniversite eğitimini tamamlayan Toynbee'nin Oxford'da Balliol Koleji'nde Antik Yunan ve Roma Tarihi'ni öğretmek üzere hocalığa atanır ancak Kolej Toynbee'ye 1911–1912 akademik yılını yurtdışına gitmek üzere gelecekteki çalışmalarını için neyin en faydalı olacağını düşünmesi için fırsat verir. Toynbee, 1911–1912 eğitim yılını Yunan dünyasının fiziki coğrafyasını, ilk kez kendi gözleriyle görerek tamamlamıştır. Toynbee'nin entelektüel bakımdan hayatta yaşadığı en büyük zevklerden biri, uzun zamandan beri dolaylı aşına olduğu ve alabildiğine tarihsel çağrışımlarla yüklü olan Yunan-Roma dünyası coğrafyasını kendi gözleriyle görmekten duyduğu heyecandır.¹³⁰

1912 yılında seyahatleri sırasında yakalandığı 'dizanteri' hastalığı Toynbee'yi I. Dünya Savaşı'na katılmaktan men ettiği için, "*Dizanteri hastalığı hayatımı kurtarmıştı*"¹³¹ demiştir. 1915 yılında üniversite hocalığından istifa eden¹³² Toynbee, I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere Dış İşleri'nin Siyasi İstihbarat Bölümünde çalışmaya başlamıştır.¹³³ Toynbee, 1919 ve 1946 Paris Barış Konferanslarına

¹²⁷ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 59–63.

¹²⁸ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 89.

¹²⁹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 54–55.

¹³⁰ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 22–23.

¹³¹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 47.

¹³² A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 88.

¹³³ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 55–56.

katılarak arka sıralarda konferansları gözlemlemiş ve ön sıralardaki delegelere gerekebilecek ya da gerekmeyecek notları tutmuştur. Faal görevi az olduğundan dolayı da gözlem fırsatı çok olmuş ve her iki konferansta da olup biteni dinleyerek geçirdiği uzun saatler Toynbee'ye göre eğitiminin paha biçilmez bir parçası olmuştur.¹³⁴

İngiltere Krallığı Hükümeti Osmanlı'nın Ermenileri yurt dışına çıkartması hakkında birinci elden hazırlanmış raporlardan bir kitap hazırlanması görevini Lord Bryce vermiş, Toynbee ise asistan olarak yanında çalışmıştır. Gerçi Toynbee kendisinin ve Lord Bryce'nin bu konuda İngiliz Krallığı Hükümeti'nin gerçek niyetlerini bilmiş olsaydık bu işe girmezdik demiş olsa da bunu kariyeri için bir şans olarak görmüştür.¹³⁵

Birinci Dünya Savaşı sırasında Dış İlişkiler Bürosu'nda çalışmış olan Toynbee, resmi belgelerin hazırlanışını izlemiş ve hatta bazen hazırlanışına yardımcı olmuş bir tarihtir.¹³⁶ I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra devlet hizmeti sona eren Toynbee daimi memuriyet teklifini reddederek Uluslar arası ilişkiler konusunda bilimsel araştırmaya yönelik bir dernek olan Chatham Derneği'ne girer ve 'Uluslararası hadiselerin İncelemesi' görevini kabul eder ve otuz üç yıl sürecek bir araştırmaya adımını atar.¹³⁷

Chatham Derneği hayatı başlamadan evvel, 1919 yılında ilk olarak Londra Üniversitesi Bizans ve Modern Yunan Araştırmaları kürsüsüne getirilen Toynbee, Yunan meselelerini yerinde incelemek için 1919 yazında, devam eden Türk-Yunan Savaşı'nı The Manchester Guardian'nın özel savaş muhabiri olarak masraflarının karşılanması karşılığında hem de olayları yakından takip edebilme fırsatı bulduğu için kabul etmiştir.¹³⁸ Yunanlılar tarafından Türklere girişilen zulümlere şahit olan ve bunları haber yapan Toynbee, Kürsü'nün İngiliz-Yunan kurucularının hoşlanmadığı

¹³⁴ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 65.

¹³⁵ A. Toynbee, **Hatıralar: Tandıklarım**, 175–176.

¹³⁶ A. Toynbee, **Hatıralar: Tandıklarım**, 139.

¹³⁷ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 75–81.

¹³⁸ **Büyük Larousse**, 22, İstanbul: Milliyet Yay., Tarihsiz, 11658–11659.

bir durum oluşturmuş olup, tepkiyle karşılanmıştır. Toynbee de bu durum karşısında istifa etmiştir. Daha sonra Chatham Derneğindeki hayatı başlamıştır.¹³⁹ Kraliyet Uluslararası İşler Enstitüsü için çalışmalarda bulunmuştur. İkinci Dünya Savaş'ında, İngiliz hükümeti için bu enstitüde yapılan araştırma işlerinin başında bulunuyordu. Emekli oluncaya kadar Kraliyet Uluslararası ilişkiler Enstitüsü'nün araştırma bölümünü yönetmiştir.¹⁴⁰

Toynbee zaman zaman Chatham derneği'ndeki görevinin Oxford ya da Cambridge'deki öğretim üyeliği statüsünden düşük olduğu hissine kapılmasına rağmen, Chatham Derneği'ne devam etmesindeki en büyük amil 'her eğitimcinin profesyonel kariyerinin çevrimsel' olduğunu düşünmesidir. Bu konuda Toynbee: *“Eğitim işi çevrimseldir ve sanırım öyle olmak zorundadır. Daha üniversite hocalığının ikinci senesinde (1913–1914) öğrencilerimle basmakalıp bir konudaki makaleyi tartışırken aynı tür kelimeleri tekrarladığımı fark ediyordum ve öyle önemli konular vardı ki, hocanın elinden geçen her öğrencinin önüne bu konudaki makaleleri koymaması mümkün değildi. Yaptığım hesaba göre, o sıralarda rektörümüzün şimdiye dek orada bulunduğu kadar kalacak olsam o zamana kadar, diyelim ki Solon ve Peisistratus hakkındaki o kaçınılmaz makaleyi bin kereden fazla hazırlatacak, dinleyecek ve eleştirecektim. Bu canımı sıkıyordu.”*¹⁴¹ Diyerek neden üniversite hocalığı yapmadığını açıklar.

Toynbee'nin, Tanıştığı zamanı hatırlamayadığı ancak hayatında belirgin bir etkisi olacak olan Lionel Curtis'dir. Curtis, *“Batılı olmayan insanların Batılılar gibi kendi kendilerini yönetme hakkı ve kapasitesine sahip olduklarını öne süren ilk Batılı siyaset düşünürüdür.”*¹⁴² Ayrıca I. Dünya Savaşı Dışişleri İstihbarat Dairesi amiri, aynı zamanda Chatham Derneği Araştırma Komitesi Başkanı Headlam, Toynbee'nin hayatında iz bırakanlar arasındadır.

¹³⁹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 89.

¹⁴⁰ S. Hayri Bolay, Nabi Avcı, **Düşünce ve Uygarlık Tarihi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.,1987, 23.

¹⁴¹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 82–83.

¹⁴² A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 157–159.

1919 yılında Paris Barış Konferansı için İngiliz Hükümeti'nin Yakın Doğu ve Ortadoğu ile alakalı kararlarından oluşan belgeyi kısa ve öz tutmak için kendisine bu görevi veren General Smuts bir çiftçi, asker, filozof, avukat, politikacı ve yazar olarak çok yönlü kişiliği ile Toynbee'nin etkilendiği bir başka isimdir.¹⁴³ 1919 yılındaki Paris barış Konferansında ve sonraki yıllarda T.E.Lawrence ile çalışma fırsatı bulmuş bulan Toynbee Ortadoğu ve Araplar ile ilgili daha yakından bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Lawrence tecrübesi Toynbee'nin göz kamaştırıcı ve erken yaşta gelen başarısından sonra insan hayatının geçmişe karşı nostalji duyarak hayatını esir almasını öğretmiştir.¹⁴⁴

Alman asıllı Amerikalı Profesör W. L. Westerman ile 1919 Paris barış Konferansında tanışan Toynbee'nin Amerikan hayat tarzını daha yakından tanıma fırsatı bulmasına ve Türklerle ilgili daha doğru değerlendirme yapmaya başlamasına katkıda bulunmuş bir isimdir.¹⁴⁵ Toynbee'nin verimsiz bir barış konferansı olarak gördüğü Paris Barış Konferansı sonucunda tanıdığı insanlardan bir başkası olarak Amerikalı Charles R. Crane vardır. Çin'de Amerika elçisi olarak görev yapan Crane, pek çok coğrafyayı gezme fırsatı bulmuş bir kişi olarak Toynbee'nin düşünce dünyasını etkileyen kişilerdendir.¹⁴⁶

Arnold Toynbee'nin Türkiye'de yaşadığı tecrübe ve dostluklar da önemlidir. Daha evvel Ermeniler ile ilgili yazdıkları Türkler tarafından tepki çekmiş ve kendisine Türkiye'deki temaslarında soğuk davranılmışsa da Yunan işgali ile ilgili Guardian gazetesine çıkan haberleri Toynbee'nin iyi niyetli ilişkiler geliştirmesini sağlamıştır.¹⁴⁷ Toynbee, 1923 yılında Atatürk'ün misafiri olarak Ankara'ya gelmiş, özel ve toplumsal her alanda kişisel ilişkilerin en başta geldiğine dair fikrini anlatmaya çalışmış ancak Atatürk 'kişisel ilişkilerin kıymetli sonuçlar vermediğini, toplumsal ilişkilerin daha önemli olduğunu söyleyerek' Toynbee'ye hatalı olduğunu

¹⁴³ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 189–201.

¹⁴⁴ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 213–231.

¹⁴⁵ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 233–235.

¹⁴⁶ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 245–259.

¹⁴⁷ A. Toynbee, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, 287.

anlatmıştır. Ancak Toynbee'nin kişisel ilişkilerin hayattaki en önemli şeyler olduğuna inancı değişmemiştir.¹⁴⁸

1938 yılında Nazi Hukuk Kulübü Berlin'de yapılacak bir toplantıda konuşmacı olarak Toynbee'yi davet etmiş, Naziler aleyhine ağır yazılar yazmış olmasına rağmen, Toynbee'de bu daveti kabul ederek Berlin'e gitmiştir. Davetten ve Toynbee'nin Naziler aleyhine yazılarından haberi olan Hitler, Toynbee ile birebir görüşmek istemiş ve iki saatten uzun süren bir görüşme yapmıştır. Hitler; *“Eğer bu İngiliz benimle tanıştırsa hakkımda edindiği ön yargıları değiştirebilir. Belki ondan sonra benim hakkımda bu kadar kırıcı şeyler yazmaz.”* düşüncesiyle Toynbee'ye uzun bir zaman ayırmıştır.¹⁴⁹

Pek çok kitap yazan ve epey üretken bir yazar olmasına rağmen Toynbee, entelektüel bakımdan yakaladığı her türlü seyahat fırsatını yazılarının beklemesi uğruna değerlendirmiştir. Toynbee'ye göre seyahat; *“Beşeri hadiseler konusunda çalışan bir için her şeyden önde gelmelidir. İnsanlar ve insan toplumları çevrelerinden bağımsız algılanamaz. İnsan bir ülkeye ait tasvirleri, fotoğrafları ve haritaları buranın özelliklerine dair doğru bir anlayış elde etmeden yıllarca inceleyebilir; sonra da bu coğrafyaya insanın kendi gözleriyle bir bakması, ona ikinci dereceden kaynakların veremeyeceği temel bilgiyi verecektir.”*¹⁵⁰ Diyerek seyahatlere verdiği önemi belirtir.

Otuz üç yılını uluslararası hadiseleri inceleyerek, yazarak geçiren Toynbee bunu, kendisinin nefret ettiği savaşların ilgası için elinden geleni yapmak olarak nitelemektedir. Toynbee'nin savaşın ilgası için çalışmaya Milletler Cemiyeti kadrosunda görev alabilecek bir konum yerine ‘uluslar arası hadiseler incelemesi’ yazarlığıyla sürdürmesi entelektüel çalışmanın asli değerinden başka hareket için zaruri bir temel olduğuna inancından kaynaklandığını söylemektedir.¹⁵¹

¹⁴⁸ A. Toynbee, **Hatıralar: Tandıklarım**, 291–292.

¹⁴⁹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tandıklarım**, 332.

¹⁵⁰ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 125.

¹⁵¹ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 100–102.

Toynbee entelektüel hayatının en temel eseri olan *Study of History* (Tarih İncelemesi) 12 ciltlik kitabı için 1922’de ilk notlarını yazdı. Bu proje üzerinde dokuz yıl araştırma yaptı ve çalıştı. Daha sonra Arnold Toynbee; Bizans tarihi üzerinde çalıştıktan sonra, tarih felsefesi çalışmalarına girdi. Uygarlıkların gelişmesi konularında dünya çapında otorite oldu. “Tarih İncelemesi” kitabı ilk çıktığında yalnız akademik çevrelerde ilgi uyandırdı. Fakat 1946’da D.C. Somervell altı cildi tek cilt olarak özetledi. Bu özet Amerika ve İngiltere’de yılın en çok okunan kitabı oldu. “Tarih İncelemesi” kitabının çağımızda en çok etki yaratan kitaplardan biri olduğunu belirtilmiştir. Toynbee Tarih İncelemesi eserinden başka, *Grek Historical Thought* (Yunan Tarihsel Düşüncesi, 1924); *Grek Civilization and Character* (Yunan Uygarlığı ve Karakteri, 1924); *Civilization on Trial* (Uygarlık Yargılanıyor, 1948); *The World and the West* (Dünya ve Batı, 1953)¹⁵² eserler de vermiştir. Bunların dışında Toynbee, bu yoğun üretken hayatına pek çok eser sığdırdıktan sonra seksen altı yaşında iken 22 Ekim 1975 hayata veda etmiştir.

2. 2. ARNOLD TOYNBEE’NİN YAŞADIĞI ÇAĞ’IN GENEL ÖZELLİKLERİ

Toynbee’nin yaşadığı yakınçağ, dünya tarihinin büyük değişimler ve bunalımlar yaşadığı bir çağ oldu. Özellikle sanayi devrimi, Fransız devrim’i ve 1848 devrimleri bunların başında gelmektedir. Ardından I. ve II. Dünya Savaşları ise bu dünyayı derinden etkileyen ve değiştiren olaylar olmuştur. Şimdi bunların etkilerini genel hatlarıyla inceleyelim.

Tarihi dinamikler göz önüne alındığında, onsekizinci yüzyıl, bir bakıma Avrupa’nın yüzyılıdır. Onsekizinci yüzyılda Avrupa’da bilimsel gelişme açısından büyük boyutlar kazanır; Sanayi Devrimiyle teknik çağ başlar. Düşüncenin, akla ve bilime dayanarak, eski düzene, onun değerlerine saldırıya geçişi bu yüzyılda ve Avrupa’da olur. Bu köklü yenileşme, “Aydınlanma” diye adlandırılır. Aydınlanma Avrupa’sını temsil eden ve arkasından sürükleyip götüren de, başta İngiltere ve Fransa’dır. İngiltere, deniz ticaretinin ve kolonilerin açtığı sınırsız olanakların bir

¹⁵² A. Toynbee, *Uygarlıklar Yargılanıyor*, 6.

sonucu olarak, ekonominin dizginlerini eline geçirmiştir ve bundan dolayı da Avrupa'nın hâkimi olmuştur. Fransa, başta filozofları olmak üzere, düşünce ve sanat dünyasının yıldızıdır. Ve bütün Avrupa ülkeleri gelişmişlik düzeyine göre, aydınlanmanın etkisi altındadır. Bu etki Avrupa'yla sınırlı kalmaz; Amerika'daki Avrupalı haklara da aydınlanmanın serpintileri ulaşır. Belki bunun etkisine girmeyen yalnız doğu kalmıştır.¹⁵³

*“Endüstri, sanayici, fabrika, orta sınıf, işçi sınıfı, kapitalizm, sosyalizm, demokrasi, insan hakları ve milliyetçilik gibi benzeri çağdaş kavramlar 1789 ile 1848 yılları arasında patlak veren ve uzak çağlardan beri insanlık tarihindeki en büyük dönüşümü oluşturan bu devrimler bütün dünyayı dönüştürdü ve hala da dönüştürmeye devam etmektedir. Bu devrimler çağının merkezinde daha çok bir birbirine komşu ve rakip Büyük Britanya ve Fransa devletlerinin bulunduğu Avrupa'nın bir bölümündeki ve Kuzey Amerika'nın birkaç bölgesindeki devletlerin ve ekonominin zaferiydi. 1789–1848 dönüşümü, bu iki ülkede ortaya çıkan ve oradan bütün dünyaya yayılmıştır.”*¹⁵⁴

İngiltere'nin ve Fransa'nın oluşturduğu çifte kraterden dışa doğru yayıldığından, başta Avrupa'nın dünyaya yayılması ve dünyayı fethetmesi biçimini almıştır.¹⁵⁵ Gerçekten de çifte devrimin dünya tarihi açısından en göze batan ve dünya tarihinde bir benzeri daha olmayan sonucu, Batılı birkaç rejim, özellikle İngiltere tarafından yerkürenin egemenlik altına alınmasıdır.¹⁵⁶ Eskiçağ uygarlıkları ve dünya imparatorlukları, Batının tüccarları, buharlı makineleri, gemileri ve silahları karşısında teslim oldular ve çöktüler. Hindistan, İngiltere'nin genel valileri tarafından yönetilen bir eyalet haline gelmiş; İslam devletleri, bunalımın pençesine düşmüş; Afrika, doğrudan işgale edilmiştir. Hatta büyük Çin İmparatorluğu, 1839-42'de kalelerini batının sömürüsüne açmak zorunda bırakılmıştır. 1848'e gelindiğinde,

¹⁵³ Server Tanilli, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007, IV, 13.

¹⁵⁴ Eric. J. Hobsbawm, **Devrim Çağı Avrupa**, çev: B. S. Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2000, 9–10.

¹⁵⁵ E. J. Hobsbawm, **Sermaye Çağı**, çev: B. S. Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003, 14.

¹⁵⁶ William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, çev: A. Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, 2008, 583–584.

batılı yönetimlerin ve işadamlarının işgal etmeyi yararlı bulabilecekleri herhangi bir ülkenin Batı tarafından fethedilmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştır.¹⁵⁷

1848 devrimiyle birlikte dönemin kalıbı da değişti. Siyasi devrim geri çekildi, endüstri devrimi öne çıktı. 1848, sosyalizmin hayallerinin, kapitalizmin kâbuslarının gerçek olduğu ve kıta Avrupa'sının Rus ve Türk imparatorluğunun batısında kalan bölümündeki eski rejimlerin neredeyse aynı anda yıkıldıkları ilk ve son Avrupa devrimiydi. Dünya kapitalist ekonomisinin ani, geniş ve görüldüğü kadarıyla sınır tanımadan genişlemesi sonucu İngiliz endüstri devriminin Fransız siyasi devrimini yutmasına neden olmuş,¹⁵⁸ Bu dönemde endüstri kapitalizminin dünya ekonomisinin, temsil ettiği toplumsal düzenin, onu meşrulaştıran ve onaylayan fikirlerinin ve inançların (akıl, bilim, ilerleme ve liberalizm) gösterdiği muazzam ilerlemedir.¹⁵⁹

1860'lardan sonra dünyanın ekonomik ve siyasi dağarcığına yeni bir sözcük girdi: 'kapitalizm'. O nedenle bu döneme sermayenin zaferi denmesinde bir beis görülmemektedir. Çünkü kapitalizmin dünya çapında elde ettiği zafer,¹⁶⁰ 1848'den sonraki on yıllarda tarihin başlıca izleğini oluşturmaktadır. Bu, ekonomik büyümenin rekabetçi özel girişime, her şeyi en ucuza alıp en pahalıya satma başarısına dayandığına inanan bir toplumun zaferiydi. Kaidesi bu olan, dolayısıyla buldukları toplumsal konuma enerjileriyle, zekâlarıyla ve sahip oldukları değerlerle yükselen ve orada kalan kişilerin meydana getirdiği bir burjuvazinin sağlam temellerine dayanan bir ekonominin, yalnızca maddi zenginliğin uygun bir biçimde dağıtıldığı bir dünya değildir. Aydınlanmanın, aklın ve insani fırsatların durmadan geliştiği, bilimlerin ve sanatların ilerlediği, özetle ivmesi sürekli artan maddi ve ahlaki ilerlemenin hâkim olduğu bir dünya yaratacağına inanılıyordu.

Dünya, yavaş yavaş, mülkiyet ve yurttaşlık haklarının anayasal olarak garanti edildiği, seçilmiş bir meclisin ve bu meclise karşı sorumlu bir hükümetin bulunduğu ve sıradan halkın siyasi yaşama uygun bir biçimde, yani burjuva toplumsal düzenini

¹⁵⁷ E. J. Hobsbawm, **Devrim Çağı Avrupa**, 12.

¹⁵⁸ E. J. Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı**, çev: V. Aslan, Ankara: Dost Kitabevi, 1999, 17–18.

¹⁵⁹ E. J. Hobsbawm, **Sermaye Çağı**, 14–15.

¹⁶⁰ E. J. Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı**, 17.

garanti eden ve devrilme riskini bertaraf eden sınırlar içerisinde katılımın söz konusu olduğu, toprak esasına göre tanımlanmış uluslararası bir ‘ulus-devlet’ modeline yaklaşacaklardır.¹⁶¹

1848–1870 ortalarına kadarki dönemde çok fazla savaş durumu yaşanmıştır. Avrupa’nın gerçekleştirdiği çok sayıdaki deniz aşırı harekât ile 1864–1871 arasında Alman İmparatorluğunun kurulmasına aracılık eden hızlı ve tayin edici savaşlar gibi, ya teknik ve örgütsel üstünlüğün belirleyici olduğu kısa operasyonlardı, ya da birçok katliamlardı. Bu savaşlar arasında en büyüğü 1861–1865 tarihleri arasında olan Amerikan iç savaşıdır. Bu dönemin en bariz dramı, ekonomi ve teknoloji alanında yaşandı: Dünyanın üzerine atılan milyonlarca ton demir, kıtaları saran demir yolları, Süveyş kanalının yapımı; Amerika’da ortaya çıkan büyük kentler, devasa göçmen akımları, dünyayı ayaklar altına alan Avrupa ve Amerika’nın güç gösterisiydi. Fakat bu fethedilmiş dünyayı sömürenler teknolojik ve ekonomik üstünlükleriyle birlikte ırksal üstünlük yaymaya başlamışlardı. Bu durum dönemin kilit sözcüğü olan ilerlemenin dıramasıdır.¹⁶²

1875–1914 yılları endüstri kapitalizminin yarattığı ücretli işçiler sınıfının örgütlü kitlesel hareketlerinin ansızın ortaya çıkarak kapitalizmin devrilmesini talep ettiği bir dönemdir. Ayrıca burjuva liberalizminin siyasal ve kültürel kurumlarının burjuva toplumlarındaki çalışan sınıfları kapsayacak biçimde genişletildiği ya da genişletilmek üzere olduğu bir süreçti. Fakat bu genişleme, liberal burjuvazinin siyasal iktidarın dışına sürülmesi pahasına gerçekleşmiştir. Çünkü liberal ilerlemenin kaçınılmaz sonucu olan seçime dayalı demokrasiler, çoğu ülkelerde burjuva liberalizmini güç olmaktan çıkardı, böylece burjuva liberalizmi için derin bir kimlik bunalımı ve dönüşüm çağı haline geldi.¹⁶³

Özetle XIX. yüzyıl batı uygarlığı ekonomisinde kapitalist, yasal ve anayasal yapısında liberal; hegemonik sınıfının imgesi bakımından burjuva; bilgi ve eğitimdeki gelişme, maddi ve manevi ilerleme bakımından gurur verici; bilim, sanat,

¹⁶¹ E. J. Hobsbawm, **Sermaye Çağı**, 13–14.

¹⁶² E. J. Hobsbawm, **Sermaye Çağı**, 16.

¹⁶³ E. J. Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı**, 18.

siyaset ve endüstride yaşanan devrimlerin doğum yeri, ekonomisi dünyanın büyük bir kısmına nüfuz eden, askerleri dünyanın büyük kısmını fetheden ve boyun eğdiren, başlıca devletleri bir dünya siyasal sistemi oluşturan Avrupa merkeziliğine derinden inanmış işte bu uygarlığı sarsan olay ise Birinci Dünya Savaşı olmuştur.

Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde Avrupa'nın egemenliği korkunç boyutlara ulaşmıştır. Afrika'yla Okyanusya'nın hemen hemen tamamı, Asya'nın yarısıyla Amerika'nın dörtte biri onundur; Avrupa'yla birlikte yeryüzündeki toprakların yüzde altmış ve bu toprak üzerindeki insanların yarısından fazlası hükmü altındadır. Öte yandan, yine Avrupa'nın dünyanın başka bölgeleri içinde etkisinin olmadığı bir yöre pek azdır. Dolayısıyla gelecek yüzyılın kendisinin olacağını düşünür.¹⁶⁴

Avrupa'nın Ondokuzuncu yüzyıldaki çarpıcı ilerlemesi ve şaşırtıcı başarıları, başlangıçta olup bitenleri unutturmuş ve söz konusu dünya egemenliği, gezegenin birliği gerçekleşmiş gibidir. Başarılarını borçlu olduğu iktisadi ve siyasal rejim her türlü deneyime dayanıklı görünür; parlak geleceği kuşkulu olmaktan uzak liberal kapitalizmle parlamenter demokrasinin erdemlerini, sadece geçmişe bağlı duygusal insanlar ya da bir avuç ütopyacı ve devrim kuramcısı tartışır durur.¹⁶⁵ Ancak bir kırk yıl sonra, *“Ard arda iki dünya savaşı ile görülmemiş boyutlarda bir iktisadi bunalımın arkasından, durum değişir. Yüzyılın başından beri tehdit eden ve 1914'te nihayet patlak veren bunalım, Avrupa'nın üzerine kurulu olduğu zenginlik ve egemenliğin zayıf dengesini temellerine kadar sarsar. Ardından 1917 Rus Devrimi ile liberal ve kapitalist sisteme belini zor doğrultacağı darbeler indirilir. Bu yaşananların ardından Avrupa'nın 1914 öncesi altın çağı yeniden canlandırmak adına yaptığı bütün girişimler başarısızlığa uğrar. 1929'un büyük bunalımı ile İkinci Dünya Savaşı'ndan önce yeni yaralar açılır. Ve Avrupa'nın gerilemesi kaçınılmaz görülür. Gücünü oluşturan sistem inişe geçer.”*¹⁶⁶ faşizm ile onun uydusu olan otoriter hareketler ve rejimler, ilerlemeye başlar. Bu durum onsekizinci yüzyıldan

¹⁶⁴ S. Tanilli, V, 541.

¹⁶⁵ S. Tanilli, VI, 8.

¹⁶⁶ Stephen J. Lee, **Avrupa Tarihinden Kesitler 1789–1980**, çev: S. Aktur, Ankara: Dost Kitapevi, 2004, 8.

beri Avrupa uygarlığının temelini oluşturan bütün demokratik ve liberal ilkelere meydan okumadır.¹⁶⁷

Totaliter ve Faşist rejimler karşısında Demokrasiyi ancak kendilerini savunan liberal kapitalizm ile komünizmin geçici ve garip ittifakı kurtarır. İkinci Dünya Savaşı, bu faşist rejimleri siler süpürür; ama dünyanın bölünüşünü, kapitalist ve komünist dünya zıtlığı halinde daha da derinleştirir ve özellikle de, egemenlik altına alınmış milletlerin bağımsızlığını hızlandırır. Başta bütün Asya, sömürgeci güçlerin egemenliğinden kurtulurlar. Olan bitenler yeni bir dünyanın, bir üçüncü dünyanın habercisidirler.¹⁶⁸ Ayrıca, “*Bir bunalım dönemidir ki bu, kazanılmış her şey, bir devrimin itişisi karşısında dengesini yitirmişe benzer. Çünkü dünyanın çehresinin değişmesi sadece siyasal ve iktisadi alanda değildir; bilim, fikir ve sanat alanında da: Köklü bir devrim, fizik kuramlarını altüst eder, göz alıcı buluşlara yol açar ve felsefi görüşlerde yenileşmeye götürür.*”¹⁶⁹

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra kapitalizmin 1947–1973 yıllarında beklenmedik ve belki de normal dışı altın çağını yaşaması herkesi şaşırtmıştır. Ancak bu altın çağın geçici bir süreç olduğu çok geçmeden anlaşıldı. Kriz yıllarının en pratik sonucu Sovyet sosyalizminin çöküşü oldu. Kriz dünyanın çeşitli kesimlerini farklı biçimlerde ve derecelerde, ancak siyasal, toplumsal ve ekonomik oluşumlarına bakılmaksızın hepsini etkiledi. Çünkü bu çağ ilk kez, daha çok devlet sınırlarının ötesine geçen ve dolayısıyla devlet ideolojisinin sınırlarını da aşan, tek, giderek bütünleşmiş ve küresel bir dünya ekonomisi yaratmıştır.¹⁷⁰

Siyasal devrim ile endüstri devrimi, Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı sıralarında birlikte yayıldı. Ulaştırma ve iletişim olanaklarının gelişmesi uzakları yok etti. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, dünyada insanların yaşayabilecekleri bölümler, bütün dünyayı kuşatan tek bir ticaret ağı içine girmiştir.

¹⁶⁷ E. J. Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914–1991** çev: Y. Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996, s. 19–20.

¹⁶⁸ S. Tanilli, VI, 8.

¹⁶⁹ S. Tanilli, VI, 9.

¹⁷⁰ E. J. Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914–1991**, 22–23.

Düşünsel ve kültürel ilişkilerin yanı sıra siyasal ve askeri ilişkiler de karşılıklı ekonomik bağlar kadar kaçınılmaz olmuştur. Avrupa imparatorlukları, kırk-elli yıl içinde, hemen tüm Afrika'ya ve Asya'nın çoğu bölgesine yayılmıştır.¹⁷¹ İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, hızla geri çekilmeye başladılar. Ancak bu çekilme Batı dünyasından kopmaya yol açmamış, tersine siyasal bağımsızlık, dünyanın Batı ülkeleri dışındaki tüm bölgelerinde daha derin çağdaşlaşma hareketlerine yol açmıştır.¹⁷²

Bu gelişmelerin ardından yirmi yüzyılın sonlarına yaklaşırken dünya artık Avrupa merkezli değildir. Yüzyılın başında hâlâ gücün, servetin, aklın ve “Batı Uygarlığı”nın tartışmasız merkezi olan Avrupa'nın zayıflamasına ve düşüşüne yol açmıştır. Bölgesel siyasetlerce tanımlanan “ulusal ekonomiler” ulus ötesi faaliyetlerin engeli haline gelmiş, ayrıca bazı bakımlardan en altüst edici dönüşüm, eski toplumsal insan ilişkileri modellerinin dağılması ve bununla birlikte kuşaklar arasındaki bağlantıların kendiliğinden kopmasıdır. Bu durum özellikle batının en gelişmiş ülkelerinde daha da yaygın olduğu söylenebilir.¹⁷³

Yirminci yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise genel tablo şudur; dünya, hareketsiz olmadığı gibi barış içinde de değildir. Bunalımlar ve uyuşmazlıklar birbirini takip eder. ABD ve Sovyetler Birliği'nin yerleştiği çifte tekel dönemin sonlarına doğru tartışılmaya başlasa da, dünya belli bir istikrara kavuştuğu görüntüsünü verir. Ne var ki, bu izafi rahatlatıcı hava, Sovyetler'in çöküşüyle tartışılır hale gelir.¹⁷⁴ Dünya artık, Amerika Birleşik Devletleri'nin egemenliğinde, tek boyutlu bir dünyadır: İktisadi, teknik, siyasal, hatta askeri yönelişleri Birleşik Devletler'ce çizilen “Yeni Dünya Düzeni”nin dayattığı iş bölümüne uymaları istenir ülkelerden; “ulusal devlet”, tarihsel miadını doldurmuştur, ideolojiler de sona ermiştir.¹⁷⁵

¹⁷¹ S. Tanilli, V, 11.

¹⁷² W. H. Mcneill, 584–585.

¹⁷³ E. J. Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914–1991**, 27–29.

¹⁷⁴ S. Tanilli, VI, 9.

¹⁷⁵ S. Tanilli, VI, 636.

2. 3. ARNOL J. TOYNBEE’NİN TARİH GÖRÜŞÜ

Bu bölümde Toynbee’nin tarih görüşü, tarihin değeri ve faydası, tarihte nedensellik ve kanunluluk, tarih tekerrür eder mi? Tarihçinin nesnelliği konuları araştırılmış, bunlar yapılırken tarih felsefesi ve yöntemi de bu bağlamlar içinde izah edilmeye çalışılmıştır.

Toynbee tarih nedir? Niçin incelenmelidir? Sorularına cevap ararken, kendisine özgün cevaplar vermiş ve tarihin anlamına ve değerine yönelik farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Bu yaklaşımları şu başlıklar altında inceleyebiliriz.

2. 3. 1. TARİHİN ANLAMAMI

Toynbee, Tarihi; “ *Zaman ve mekân içinde hareket eden insani olayların incelenmesi olduğudur. Fakat tarihçi bu insani olaylara yaklaşırken amacı, insani eylemleri zaman içinde yer alan olaylar gibi görmek değildir. Olayların bütünlüğünü korurken olayların kavramsal bütünlüğüne erişme çabasıdır.*”¹⁷⁶ Bir başka yerde ise tarihi, “*Birbirine paralel, çağdaş bir yorumlar demeti.*”¹⁷⁷ olarak görür. Ayrıca, “*Sanmıyorum ki tarih, kelimenin nesnel anlamında olayların ard arda sıralanışı olsun. Bunun gibi tarih yazmak da olayları anlatmak değildir. Bütün gözlemciler gibi tarihçiler de gerçeği anlaşılabilir hale getirmek zorundadırlar.*”¹⁷⁸ “*Tarih dediğimiz zaman bütün insan ırkının geçirdiği kolektif bir tecrübe anlarız.*”¹⁷⁹ şeklinde tanımlar.

Toynbee’nin yukarıdaki tarih tanımlarını açarsak: Tarih, bir yandan bireysel olayların karmaşıklığını korumaya çalışmalı, diğer yandan da belli bir anlam uyarlığı olan bir tasarım halinde onları inşa edebilmesi gerektiğini, ayrıca tarihin modern ve eski diye ayrıştırılmasını, yani kronolojik yaklaşımın anlamsız olduğunu, felsefi

¹⁷⁶ A. Toynbee, **Tarih Bilinci**, çev: M. Belge, İstanbul: Bateş Yay., 1978, II, 511–512.

¹⁷⁷ A. Toynbee, **Uygurliklar Yargılanıyor**, 13–14.

¹⁷⁸ A. Toynbee, **Tarih Bilinci**, II, 503.

¹⁷⁹ A. Toynbee, **Tarih Üzerine İki Konferans**, çev: Ö. Başkan, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1962, 31.

anlamda modern ve eski uygarlıkların çağdaş olduklarını belirtir. Ayrıca tarihi uygarlık denilen insan topluluklarının tarihlerinin toplamı anlamında ele alarak evrensel ve bütüncül bir tarih görüşü ortaya koyar. Hiçbir tarihçinin kayıt tutarken “gelecekteki insanlar bunu güzelce anlasın” diye kayıt tutmadığı, bu yüzden vesikanın önemli olduğu ancak sadece belge ile tarihçilik olmayacağını da anlaşılması gerektiğini söyler.¹⁸⁰

Toynbee'nin tarih düşüncesinde temel analiz düzeyi olarak yapılagelenin aksine devlet ölçekli bir yaklaşımın yerine medeniyetleri benimsemiştir. Bunun nedenini şu şekilde açıklar: “*Tarihe, devletten değil de uygarlıktan kalkarak bakmanızı istememin nedeni; devletlerin uygarlıkların bağrında yetişip ölen geçici siyasal fenomenler olarak görmemden.*”¹⁸¹ Onun tarih düşüncesinde kültür ve medeniyet kavramları önemli bir yerde konumlandırılmıştır. Kültürleri tarihin konusu olarak kabul etmiş, kültürlerin ise dinamik yapılar olup, özelliklerini yaratıcı kişilerden aldıkları, dolayısıyla tarihin kültürler hakkında olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerde bulunmak yerine, kültürleri anlamaya çalışması gerektiği düşüncesini benimsemiştir. Bu bakımdan onun tarih anlayışı salt neden-sonuçtan ziyade tarihsel olay ve olgular arasındaki içsel bağlantıları da keşfetmek ve söz konusu olay ve olgular arasındaki bu içsel bağlantıların şifrelerini çözmeye çalışmaktır.

Toynbee, tarih görüşünü açıklarken ve tarih görüşünün anlaşılır olabilmesi için şunları dile getirir: “*Tarih görüşüm gerçekte tarihin küçük bir parçasıdır; ayrıca bana değil, daha çok başka insanlara özgü bir tarihin; çünkü bilim adamının bir ömür boyu yaptığı iş, kendi kovanındaki suyu başka sayısız kovanın besleyip büyüüttüğü bilgi ırmağına eklemektir. Kişisel tarih görüşümün aydınlık ve anlaşılır kılınması için, kaynaklarının, gelişmesinin, toplumsal ve kişisel temellerinin göz önünde bulundurulması gerekir*”.¹⁸² Böylece kendi tarih görüşünün de tarihin bir parçası olduğunu belirterek, tarihin insan düşüncesi üzerindeki etkisini ve insan faktörünü ortaya koyar.

¹⁸⁰ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 110.

¹⁸¹ A. Toynbee, **Uygarlıklar Yargılanıyor**, 188.

¹⁸² A. Toynbee, **Uygarlıklar Yargılanıyor**, 9.

Toynbee tarihi incelerken ilkelerini doğa bilimlerinin olaylara bakış açısından almakta ve bunları tarihe uygulamaktadır. Doğa bilimcisi ya bir birinden ayrı olaylarla karşılaşır, ya da karşılaştığı bütünü, incelenebilir, sayılabilir parçalara ayırır. Sonra bunlar arasındaki ilişkiyi ele alır. Fakat her iki durumda da ortaya çıkan belirli bir olayın kendi dışı ilişkisidir. Bu nedenle incelenen olay ile ötekileri arasına belirli bir sınır çizmek gereklidir. İşte Toynbee bu anlayışla tarihe bakmaktadır. Böylece incelemesine insanlığı, kendi içinde bütün toplumlara bölmekle başlıyor. Toynbee göre bir tarihçinin asıl çabası, bu toplumlar arasındaki ayrımları önce kesin bir biçimde ortaya koymak, sonra bunlar arasındaki ilişkileri incelemektir. Toynbee’de toplumlar arasında karşılıklı ilişkiler söz konusudur. Bu çabasını belirli genel kavram ve kategorilerle sürdürür. Toynbee, bu kategorilerin yardımı ile çeşitli toplumlara böldüğü tarih incelemesini, yani asıl amacı olan uygarlıkların karşılaştırmalı incelemesini yapar.¹⁸³

2. 3. 2. TARİHİN DEĞERİ VE FAYDASI

Toynbee, tarihin değeri ve faydası noktasında şu soruları sorar: “*Niçin tarihle meşgul oluyoruz? Tarih çalışmalarının bir değeri var mı? Bu yolda gösterilen gayretler zahmete değer mi? Bu sorulara hemen evet diye cevap vermek mümkün değildir. Gerçekten de bu kolay kolay cevaplandırılacak bir soru değil. Bu sorunun cevabını bulmak için bir ömür boyu çalışmak gerekir.*”¹⁸⁴ Benzeri Sorular sorarak tarihin değerini anlamaya çalışır ve konunun zorluğuna işaret eder.

O halde tarihin faydası nedir? Geçmiş bilmek bize geleceğin nasıl olacağı hakkında bir fikir verebilir mi? Bizim için gerçekten çok önemli olan, hatta bir ölüm kalım meselesi kadar önemli olan şey, diğer insanların nasıl hareket edeceklerini tahmin edebilmektir. Toynbee’ye göre bize bu sahada büyük yardımcı tarih gösterecektir. Çünkü tarih, geçmişteki insan faaliyetlerini inceler. Eğer tarih bize insanla ilgili meselelerin gelecekte takip edeceği yolu bilmemizi sağlıyorsa, Tarihin

¹⁸³ Oral Sander, “*Tarihte Yöntem*”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 28–1, Ankara, 1973, 5 9–60

¹⁸⁴ A. Toynbee, “*Tarihin Faydası ve Değeri*”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, çev: A. Uysal, , 21/1–2, Ankara 1963, 93.

ne faydası var sorusunun cevabı kendiliğinden verilmiş demektir. İnsan faaliyetleri bizim için diğer meselelerden daha önemli olduğundan, eğer Tarih bir müspet ilim olsaydı, pratik maksatlar için ilimlerin başında yer alacağını belirtir.¹⁸⁵

Ancak Toynbee bu görüşlerini belirttikten sonra tarihin bu pratik faydasının insan tarihi açısından pek de mümkün olamayacağını şu örnekle belirtir: “*Meselâ bir gök bilgini yıldızların son 1000 sene içindeki yerlerini biliyorsa bu bilginlerden faydalanarak gelecek 1000 yıl içinde bu yıldızların ne olacağını tahmin edebilir. Bu yolda matematik kendisine yardımcı olacaktır. Matematik bir ilim olduğu için, gök bilgininin matematik yoluyla yaptığı tahminler de ilmî olacaktır. Meselâ zamanımızda güneş tutulması ile ilgili matematik hesapları çok doğru çıkmaktadır. Hatta küremizin atmosferinde vuku bulacak değişiklikleri bile bir dereceye kadar doğru olarak tahmin etmek mümkündür, Bulutların ve rüzgârların hareketleri yıldızlarınkı kadar muntazam olmadığı için hava tahminlerinde güneş tutulması ile ilgili hesaplamalarda olduğundan daha fazla hatalar olmaktadır. Bununla beraber hava tahmincileri gemiciler, havacılar ve çiftçiler için büyük faydası vardır.*”¹⁸⁶ O halde Astronominin kozmik olaylar alanında insanlara sağladığı faydayı acaba tarih, insan münasebetleri alanında sağlayabilir mi? Toynbee bu anlamda tarihin faydası olmadığını, dolayısıyla tarihin faydasını başka alanlarda aramak gerektiğini açıklar.

Toynbee, ileriye bakarken ve plan yapmağa çalışırken bize yegâne ışık tutan geçmişte edindiğimiz tecrübe olacağını söyler. Geçmişte edindiğimiz tecrübe tarihten başka bir şey olmadığını, tarih dediğimiz zaman bütün insan ırkının geçirdiği kolektif bir tecrübe olduğunu görüşünü savunur. İnsan hayatında tecrübenin yeri büyük olduğunu, çünkü tecrübe sayesinde daha iyi hükümler, daha akıllıca kararlar verebileceğimizi söyler. Buna rağmen günlük hayatımızda akli başında bir kimse geçmişteki tecrübesine dayanarak gelecek hakkında matematiksel bir keskinlikle tahminlerde bulunmağa yeltenmeyeceğini, kişinin edindiği özel tecrübe sadece

¹⁸⁵ A. Toynbee, *Tarihin Faydası ve Değeri*, 93.

¹⁸⁶ A. Toynbee, *Tarihin Faydası ve Değeri*, 93–94

insanın tahmin etme kabiliyetini arttırdığını ve tarih biliminin bizim için bundan daha fazla bir şey yapmayacağını belirtir.¹⁸⁷

Tarihin ışığı altında kesin tahminlerde bulunamamaktayız. Yani tarihin böyle bir pratik gaye için faydası yoktur. Toynbee, tarihin pratik faydasının en fazla politik alanda olduğunu belirtir. Bu görüşüne delil olarak tarihin uyumakta olan milli şuuru canlandıran amillerden biri olduğunu belirtir. Demek ki politika tarihin pratik tesirler yaptığı bir alandır. Ancak tarihin politik alandaki faydasını belirtmesine rağmen böyle siyasi bir amaçla tarih incelemesi yapmanın bir milletin geçmişi hakkında yanlış fikirlere sahip olmaya yol açabileceğini de belirtir.¹⁸⁸

Toynbee tarihin politik alan dışında pratik bir fayda sağlamadığını belirtmesine rağmen, tarihin bu soruları sormaktan geri durmadığını, çünkü tarihin incelemeye değer tek tarafının bu olduğunu belirtir. Tarihin bu boyutuyla felsefeye ve teolojiye benzediğini vurgular, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde sonlandırır; *“evrenin gerçek anlamı hakkında kesin ve açık cevaplar almaya muktedir olamayışımız insanlar hakkında sorular sormaktan vazgeçirememiştir. Bu soruları sormamak elimizden gelmiyor. Çünkü bunlar insan hayatının gerçek anlamı hakkında sorulan sorulardır. En derin sorular felsefe ve teoloji ile ilgilidir. Bunlara kıyasla tarih pek sığ kalır. Bununla beraber tarih de insan haklarının esrarını paylaşmaktadır. Tarih de, cevaplandırmayı arzu ettiğimiz sorular ortaya atmaktadır, çünkü biz eğer bu sorulara cevap verebilirsek hiç olmazsa esrar perdesi biraz inecek ve kesinlik alanı genişleyecektir. Kanaatimce tarih çalışmalarının zahmete değer tek tarafı budur. Gerçekten tarihin faydası felsefe ve teolojininkine benzer. Onlardan farkı daha az derinlik taşımaktadır, fakat buna karşılık, bu derinlikle daha büyük bir kesinlik elde edilir. Fakat evvelce de işaret ettiğim gibi tarihi bilgilerimizin cansız âlem hakkında elde ettiğimiz matematik bilgiler kadar kesin ve belirli olmadığını unutmamalıyız.”*¹⁸⁹

¹⁸⁷ A. Toynbee, **Tarih Üzerine İki Konferans**, 31.

¹⁸⁸ A. Toynbee, *Tarihin Faydası ve Değeri*, 94–95.

¹⁸⁹ A. Toynbee, *Tarihin Faydası ve Değeri*, 96.

2. 3. 3. TARİHTE NEDENSELLİK VE KANUNLULUK

Toynbee, tarihte nedensellik ve kanunlulukla ilgili olarak fikirlerini daha çok tarihin nasıl incelenmesi gerektiği sorularına yanıt ararken vermektedir. Bu konuda kesin bir determinizmi kabul etmemiş, bunun yanında tarihte kanunluluk fikrine daha yakın durmuştur.

Toynbee, herhangi bir yoruma tabii tutulmaksızın pul koleksiyonu yapar gibi vakalar koleksiyonu tarzında anlaşılan bir tarihin manasız olduğunu, Aslında tarihin incelenmesi nedenlerin incelenmesi olduğunu,¹⁹⁰ bundan dolayı tarihten önce tarih felsefesinin mecburi istikamet olması gerektiğini belirtir.

Toynbee, kültürleri incelerken, kültürler hakkında olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerde bulunmak yerine, kültürleri anlamaya çalışmak gerektiği düşüncesini benimsemiştir. Bu bakımdan onun tarih anlayışı salt neden-sonuçtan ziyade tarihsel olay ve olgular arasındaki içsel bağlantıları da keşfetmek ve söz konusu olay ve olgular arasındaki bu içsel bağlantıların şifrelerini çözmeye çalışmaktır.

Toynbee'nin tarihe bakışında geçerli fenomenlerden birisi de tarihin birikmeyle oluşmuş bir yığından ibaret olduğu görüşüdür.¹⁹¹ Fakat Toynbee bu yığının statik bir yapıda olduğu görüşüne de karşı çıkar, tarih birikerek değişen ve bir anlamda gelişen bir özelliğe de sahiptir. Fakat bu değişme bütünsel bir bakış açısı değişmesini de ihtiva etmekle birlikte kimyasal bir değişmeden daha çok fiziksel bir değişmedir. Tarihin asıl yapısı her zaman temelde varlığını devam ettirmekte, meydana gelen olgu ve olaylardaki değişmeler sadece biçimsel bir özellik sergilemektedir. Biçim değiştirmek tarihin tabiatında vardır. Çünkü tarihin tabiatı, üzerine yeni şeyler ekleyerek devam etmektedir. Her ekleme bütünün kendisini

¹⁹⁰ A. Toynbee, **Hatıralar: Tecrübelerim**, 110.

¹⁹¹ A. Toynbee, **Tarih Üzerine İki Konferans**, 31.

değiştirir, çünkü biriken deneyimlerimizin ışığında geçmişin tümünün birden değişik bir görünüm aldığını söyler.¹⁹²

Toynbee, tarihsel süreçler içinde benzer şekilde yaşanan olay ve olgular arasındaki bu tür ilişkiler örüntüsünün rastlantısal bir pürüzden ziyade genel-geçer olmaya yakın bir özellik ihtiva ettiğini ileri sürmüştür. Onun için tarihte yaşanmış bu benzerlikler sadece maddî varlık sahasında görülen olay ve olgulara özgü olmayıp daha soyut olarak nitelendirilebilecek ve uzun süreli büyük değişimler açısından da söz konusu olabilmektedir. Toplumsal kültürlerin ortaya çıkması ve çevresinden etkilenip çevresini etkilemesi bu bağlamda görülmesi gerekli olan benzerliklerdendir.

Toynbee dönüşümsel ve ilerlemeci tarih görüşleri hakkında ise şunları dile getirirken; *“Dönüşümsel tarih görüşüne karşı ilerlemeci tarih görüşünü mü benimsemeliyiz? Her şeye karşın, böylesine kesin ve köklü bir seçim yapmak zorunda olmayabiliriz çünkü bu iki görüş gerçek olarak hiç de uzlaşmayacak cinsten görüşler değildir. Her şeyden önce, eğer bir araç, sürücüsünün belirlediği belli bir yöne yol alacaksa, monoton bir şekilde dönen tekerleklerin üzerinde gitmek zorundadır. Uygarlıklar, yükselip alçalırken ve bu alçalışta kendilerinininkinden daha anlamlı amaçları olan başkalarına yol açarken gerçekte sürekli ilerliyor olabilirler ve uygarlıkların gerilemesinin neden olduğu acı ile elde edilen öğrenmenin, pekâlâ bir plan içinde gelişen ilerlemenin en iyi yolu da olabilir.”* bu iki farklı tarih görüşünü uzlaştırmaya çalışır ve böylece tarihte kanunluluk fikrini benimsediği görülür.¹⁹³

2. 3. 4. TARİH TEKERRÜR EDER Mİ?

Toynbee tarihin en önemli konularından olan; tarih tekerrür eder mi? Sorusunu da şu soruları sorarak yanıtlama çalışır: *“Tarih kendini tekrarlar mı? Tarih bizim görünüşümüz konusunda bilgi verebilir mi? Eğer verebilirse bunu nasıl kanıtlayabilir? Tarih bizim için kendi gücümüzle bile değiştiremeyeceğimiz, saptıramayacağımız, ellerimiz bağlı beklemek zorunda olduğumuz bir sonu mu tek*

¹⁹² A. Toynbee, *Uygarlıklar Yargılanıyor*, 33.

¹⁹³ A. Toynbee, *Uygarlıklar Yargılanıyor*, 19–20.

*tek söylemekte? Ya da geleceğimizle ilgili olasılıkları mı haber vermekte?”*¹⁹⁴
*“Görülüyor ki, karşılık vermeyi denemeden önce sorumuzu bir güzel tanımlamalıyız.
 “Tarih kendini tekrarlar mı?” sorusu “Tarih geçmişte kendini arasıra tekrarlamış
 mıdır?” sorusuyla aynı şeyleri mi araştırmak istiyor? Ya da tarihin geçmişte
 uyguladıkları her olayda etkilerini gösteren ve gelecekte çıkabilecek benzeri
 olaylara uyguladıklarında aynı etkileri yaratacak kesin kurallarla mı yönetildiğini
 sormak istiyoruz?”*¹⁹⁵

Bu sorulardan yola çıkarak Toynbee, uyuşukluktan kurtulup eyleme geçmemiz gerektiğini hatırlatıyor. Tarihin dersinin astroloğun zayıfesine değil, fakat dümencinin elindeki bir yol haritasına benzediğini, dümenci eğer dümeni iyi kullanabilir, haritayı iyi okursa, harita kazaya uğramayacağını güvencesini verir. Çünkü önündeki haritada denizin altındaki kayalar önceden belirlenmiş durumda; yeter ki, onda gemiyi kayaların arasından geçirttirmek yürekliliği becerisi olsun. Ayrıca insan yaşamının bilinmezliğini incelerken determinist bir görüşle hareket etmediğini, yaşamın olduğu yerde umudun da olduğunu ve insanın Tanrı'nın yardımıyla bazı konularda kendi yazgısını kendisinin çizeceğine inandığını belirtir.¹⁹⁶

Toynbee ayrıca görüşünü desteklemek için şöyle devam eder: *“Evrende gerçek yenilik varsa, daha önceden hiç olamamış olaylar olabiliyorsa tarih, şimdiki zamanın eksik bir açıklaması olur. Geçmişten ders çıkarılabilmesi için hem geçmişte hem de geçmişle şimdi arasında tekrarlar ve benzerlikler bulunmalıdır. Tarihin bize bir dereceye kadar geçmişin hesabını vermesine ve şimdinin açıklanmasına yetecek kadar tekrar ve benzerlik vardır. Böylece yaptığımız seçimler hiç değilse kısmen aydınlanmış olur.”*¹⁹⁷

Bu tekrarlamamanın hangi alanda ve nasıl olduğu konusunda ise tekrarlamaların, insanın kendi yazgısını kendisinin çizdiği alanlarda iyice belirgin iken, insanın fiziksel çevrenin dönüşümsel hareketlerine bağlı olduğu alanlarda biraz daha

¹⁹⁴ A. Toynbee, **Uygurlıklar Yargılanıyor**, 32.

¹⁹⁵ A. Toynbee, **Uygurlıklar Yargılanıyor**, 33.

¹⁹⁶ A. Toynbee, **Uygurlıklar Yargılanıyor**, 83.

¹⁹⁷ A. Toynbee, **Tarih Bilinci**, II, 512.

deterministlerin görüşlerinde haklı oldukları ve özgür irade diye bir şeyin olmadığı sonucuna mı varmak zorundayız? Bence en doğru sonuç bunun tam tersi, insan ilişkilerinde etkisini duyuran bu tekrarlama eğilimi, yaratma yeteneğinin araçlarından birisidir. Yaratma eylemi diziler olarak oluşa gelmek zorunda: türlerin temsilcilerinin oluşturduğu diziyle cinsten oluşturan türlerin oluşturduğu dizi. Eğer insan tarihi kendini tekrarlıyorsa, bunu evrenin genel düzenine uygun olarak yapmakta; fakat bu tekrarlama düzeninin önemi, yaratma eylemini ilerleten çalışma alanında yatmaktadır. Bütün bunların ışığında, tarihin tekrarlanmasının, yaratma eyleminin özgürlüğü yolunda bir adım, Tanrı ve insanın yazgının elinde olduğu yolunda bir belirti olmadığını söyler.¹⁹⁸

Toynbee tarihin kendini tekrarladığı görüşünü savunsa da bu tekrarlamanın insan özgürlüğünün ve iradesinin üstünde olmadığını şu cümlelerle belirtir: *“Ne var ki, tarihin tekrarlamasını bekleyemeyiz, tarihe kendi çabamızla yeni ve görülmemiş bir yön vermeliyiz, insan olmak bize seçme özgürlüğü veriyor, ancak sorumluluğumuzu tanrı'nın ya da doğanın üstüne atamayız. Onu biz kendimiz yüklenmeliyiz. Alışkanlık, hayal gücünün afyonudur; Gerçekler gözümüzün önünde olduğuna göre, tarihsel hayal gücümüzü kullanarak, bize doğru gelmekte olan tarihin bu dersini iyi bir biçimde karşılayabiliriz.”*¹⁹⁹ Ayrıca başka bir yerde bunu şu sözyle belirtir. *“Tarih yaparak kendi tarihimizi aştık.”*²⁰⁰

Geçmişte yaşayan insanlar ile şimdi yaşayanlar arasında niceliksel farklılıkların çok yoğun bir biçimde olmasına rağmen bu farklılıkların niteliksel boyutlarda bu derece bir farklılığı ihtiva etmediği görülecektir. Bin yıl öncesinin insanı için de geçerli olan akli ve mantıki değerlerin fiziksel değişimler olmakla birlikte genel itibariyle şimdi içinde geçerli olduğunu belirtmekte yarar vardır. Tarihten ibret almak ve bu alınacak dersler neticesinde bugünü açıklayıp, geleceği inşa edebilmek için geçmişte de benzer süreçlerin yaşanması, kısacası tarihte benzer olayların yaşanmış olması gerekir.

¹⁹⁸ A. Toynbee, **Uygurluklar Yargılanıyor**, 38.

¹⁹⁹ A. Toynbee, **Uygurluklar Yargılanıyor**, 57–58.

²⁰⁰ A. Toynbee, **Uygurluklar Yargılanıyor**, 80.

2. 3. 5. TARİHÇİNİN NESNELLİĞİ

Arnold Toynbee, tarihçilerin olayları incelerken nesnelliği yakalamaları ve daha objektif olabilmeleri için olayların gerçekleştiği zaman ve mekân boyutuna dikkat etmeleri gerektiğini belirterek böylece daha doğru sonuçlara ve yorumlara ulaşacağımız görüşünü savunur.

Toynbee tarihi gerçekleri anlamada onların ötelerindeki ipuçlarını görmede ve tarih yazımındaki görüşlerini dile getirirken Tarihsel ufkumuzun gittikçe genişlemesine rağmen, tarihsel görüşümüzün de aynı oranda daralmakta olduğunu vurgular. Bu perspektif daralmasını, “*zaman boyutunda, nasıl İngilizlerin Kuzey Amerika’ya ayak basışlarından başlayarak Amerika’nın tarihini anlayamazsanız, İngilizlerin İngiltere’ye gelişlerinden başlayarak da İngiltere’nin tarihini anlayamazsınız. Aynı biçimde mekân boyutunda da bir ülkenin tarihini o ülkenin sınırları dışında olanlara bakmaksızın yalnızca dünya haritasındaki yerini düşünerek anlamamız olası değildir.*”²⁰¹ diyerek tarihsel görüşümüzdeki zaman ve mekân daralmasının ortaya çıkardığı olumsuzluklardan söz ederek tarihi daha geniş açılardan ele almamız gerektiğini belirtir.

Bunun yanında kendi kültürlerimizin ve ülkelerimizin tarihlerinin oluşturduğu hapishane duvarlarını kırmak için gerekli istek ve gücü göstermemiz ve kendimizi, tarihi bir bütün olarak görmeye alıştırmamız gerektiğini söyler.²⁰² Bunun yöntemi olarak da diğer insanlar için yapmamız gereken ilk şey, bilinen canlı ve ölü uygarlıkların tarihini bir bütün olarak sunmamızdır. Bunun başarılması için iki yol olduğunu belirtir: “*Birinci yol, yaşayan örnekler olarak söz ettiğim uygarlıklar arasındaki etkileşimi incelemek. İkinci yol ise, kendi özel tarihlerinin karşılaştırmalı bir çalışmasını yaparak, onlara insan topluluğunun birçok türünden yalnızca belli bir türün temsilcileri olarak bakmaktır. Böylece her uygarlıkta ortak olan deneyimleri ve her uygarlığın kendine özgü, eşsiz deneyimlerini sınıflandırarak, uygarlık denilen toplum türlerinin bir morfolojisini (biçimbilim) elde edebiliriz.*

²⁰¹ A. Toynbee, **Uygarlıklar Yargılanıyor**, 132.

²⁰² A. Toynbee, **Tarih Üzerine İki Konferans**, 15.

*Eğer bu iki incelemeyle tek bir tarih görüşüne varabilirsek, tuhaf gözlüklerimizle gördüğümüz değişik uygarlıkların tarihini ve insanlarını daha başka açılardan da görebiliriz.”*²⁰³

Toynbee tarihe “çok yakından bakmanın” yanlış algılamalara, değerlendirmelere neden olacağını söyler. Henüz tamamlanmamış; sonuçları ve etkileri tam olarak ortaya çıkmamış olaylar hakkındaki yazılanların “Tarihsel Belge” niteliğini taşımayacağına, tarihin ancak yaşanan olayın sonuçları ve dünyaya etkileri ortaya çıktıktan sonra ve “yeteri kadar uzaktan bakılarak” kaleme alınması gerektiğine inanmıştır. Tarihe yeteri kadar uzaktan değil de, çok uzaktan baktığınızda ise olayla ilgili bilgi ve belgeleri elde etmede, olayı o zamanın şartlarında değerlendirmede sorunlarla karşılaşılacağını belirtir ve derki; “*Akılla görme de, gözle görme gibi, araştırmacı araştırdığı nesne ile kendisi arasındaki bir fark bıraktığı zaman gerçek anlamını buluyor. Bu düşünce aklımda olarak, geleceğin tarihçilerinin günümüzü bizden daha iyi göreceklerine inanıyorum.*”²⁰⁴

Toynbee'nin zaman ve mekâna bakışının temel özelliği her ikisinin de bütüncül bir özellik arz etmesidir. Toynbee bu yönüyle tarihsel olayları, sadece içinden çıktıkları ya da kaynaklandıkları şartların analiz edilmesiyle değil iç ve dış tüm etkenlerin varlığının hesaba katılarak ve zaman boyutunda da olay ve olguların varlığına etkilerin ilk başladığı ana kadar gitmeyi önerir. Mekân olarak da neredeyse dünyayı bir bütün olarak ele almayı zorunlu kabul eden bilimsel bir anlayışın öncüsü olmuştur.

²⁰³ A. Toynbee, **Uygarlıklar Yargılanıyor**, 137–138.

²⁰⁴ A. Toynbee, **Uygarlıklar Yargılanıyor**, 180–181.

3. İBN HALDUN VE ARNOLD TOYNBEE'NİN TARİH GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu bölümde İbn Haldun ile Arnold Toynbee'nin tarih görüşleri ve tarih görüşleri esas alınarak, tarih felsefeleri ve yöntem anlayışlarının da benzer ve farklı yönleri belirtilmeye çalışılarak karşılaştırmaya tabi tutulmuştur.

Bugüne kadar pek çok araştırmacı tarafından, İslam Filozofu İbn Haldun ile İngiliz tarihçi ve filozof Arnold Toynbee arasında ortak görüşler bulunduğu düşüncesi ile karşılaştırma yapılmıştır. Burada yapılmaya çalışılacak olan benzer ve farklı fikirleri araştırma çalışmasının kriteri, İbn Haldun'un bizzat Toynbee'ye etki edip etmemesi değildir. Özellikle toplum ve tarih konusunda benzer yaklaşımlar sergilediği kabul edilen bu iki filozofun tarih görüşlerindeki benzer ve farklı yönlerini tesbit etmeyi hedeflemiştir.

Her iki filozofun da tarih felsefesine yaptıkları katkılar önemlidir. Amacımız, filozofların tarihe bakış açılarını tesbit etmek ve tarih felsefesinin bazı problemlerine getirdikleri çözümlere değinmektir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla Türkiye'de İbn Haldun ve Tonybee üzerinde mukayeseli bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada, küçük çaplı bir karşılaştırma yaparak tarih görüşleri ve görüşlerindeki benzer ve farklı yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Z.Velidi Togan, İbn Haldun'un tarihi evrim (tekâmül) fikri sırasında tarih felsefesi kurduğunu, toplumların düzenlilikleri, bireylerin toplum içindeki yeri ile toplum ve devletlerin sosyal birliğini ve medeniyetlerin kuruluş, gelişme ve çözümlenmelerindeki değişmez döngülerin birinin diğerini takip ettiği şeklindeki görüşünü inceler. Bu konularda İbn Haldun'un Oswald Spengler ve Arnold Toynbee'nin gibi tarihçilerin öncüsü olduğunu belirtir.²⁰⁵

²⁰⁵ Z. Velidi Togan, **Tarihte Usul**, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1950, 173.

3. 1. TARİH GÖRÜŞLERİ

İbn Haldun'un daha önce tarihin iki tarifini yaptığını belirtmiştik. Kendisinin de yeterli bulmadığı birinci tarife göre; Dış görünüş itibarıyla tarih, eski dönemleri, devletleri ve önceki çağlarda meydana gelen olayları bize bildirmekten ibarettir O, bu ilmi anlamada herkesi eşit görür. Buna kronik tarih de denir, vakaların tasviridir ve yalnızca edebi değeri vardır. İkinci ve kendi tanımladığı tarife göre asıl tarih: Düşünmek, araştırmak ve olan olayların sebeplerini bulup ortaya koymaktır. Bu yüzden de tarihi, felsefenin temeli ve felsefi ilimlerden biri olarak görmüştür.

Toynbee' ise Tarihi; zaman ve mekân içinde hareket eden insani olayların incelenmesi olarak tanımlar. Ayrıca tarihin, bir yandan bireysel olayların karmaşıklığını korumaya çalışmasının gerekliliğinden ve belli bir anlam uyarlığı olan bir tasarım halinde olayları inşa etmesi gerekliliğinden bahseder. Bu insani olaylara yaklaşırken, insani eylemleri zaman içinde yer alan olaylar gibi görmemek gerektiğini, olayların bütünlüğünü korurken aynı zamanda olayların kavramsal bütünlüğüne erişme çabası olduğunu söyler. Dolayısıyla tarihin modern ve eski diye ayrıştırılmasını, yani kronolojik yaklaşımın anlamsız olduğunu, felsefi anlamda modern ve eski uygarlıkların çağdaş olduklarını söyler, tarihi uygarlık denilen insan topluluklarının tarihlerinin toplamı anlamında ele alarak evrensel ve bütüncül bir tarih görüşü ortaya koyar.

Toynbee, hiçbir tarihçinin kayıt tutarken 'gelecekteki insanlar bunu güzelce anlansın' diye kayıt tutmadığını, bu yüzden vesikanın önemli olduğu ancak sadece belge ile tarihçilik olamayacağını da anlaşılmasının gerekliliğinin de altını çizer. Herhangi bir yoruma tabii tutulmaksızın pul koleksiyonu yapar gibi vakalar koleksiyonu tarzında anlaşılan bir tarihin manasız olduğunu, aslında tarihin incelenmesinin, nedenlerin incelenmesi olduğunu, o halde tarihten önce tarih felsefesinin mecburi istikamet olmasının gerektiğini, bunun yanında tarihi anlaşılır hale getirmek için olayları sınıflandırarak, karşılaştırmalı olarak incelemeyi önerir.

İbn Haldun ve Toynbee'nin tarih tanımlarında benzer görüşleri benimsediklerini, iki düşünüründe klasik tarih tanımını kabul ettiklerini ancak bunu yeterli bulmadıklarını, bunun tarihin asıl anlamı olmadığını, tarihin asıl anlamının olayların nedenlerini bularak gerçeği anlaşılır hale getirmek olduğunu, dolayısıyla tarihten önce tarih felsefesinin önemli olduğunu belirtmişlerdir.

İbn Haldun, tarihi olayları açıklarken tıpkı tabiat olaylarına hakim olan sebep-sonuç ilişkisinde olduğu gibi sosyal olayları da determinizm ile açıklar. Ayrıca her olayın kendisini hazırlayan tarihi şartlar içinde meydana geldiğini, kendisi de yine başka sosyal olayların hazırlayıcısı olduğunu, bundan dolayı tarih ilminin, olayları nedenleriyle birlikte incelemek zorunda olduğunu belirtir.

Toynbee ise, tarihi incelerken ilkelerini doğa bilimlerinin olaylara bakış açısından almakta ve bunları tarihe uygulamaktadır. Doğa bilimcisi ya bir birinden ayrı olaylarla karşılaşır, ya da karşılaştığı bütünü, incelenebilir, sayılabilir parçalara ayırır. Sonra bunlar arasındaki ilişkiyi ele alır. Fakat her iki durumda da ortaya çıkan belirli bir olayın kendi dışı ilişkisidir. Bu nedenle incelenen olay ile ötekileri arasına belirli bir sınır çizmek gereklidir. İşte Toynbee bu anlayışla tarihi incelemektedir.

İki düşünürümüz de tarihi olayları açıklarken doğa bilimlerinin yöntemini kullanmaktadır. Ancak İbn Haldun tarihi olayları doğadaki sebep-sonuç ilişkisiyle açıklarken. Toynbee daha çok doğa bilimlerindeki sınıflandırmacı yöntemle tarihi olayları açıklamaktadır. Onun tarih anlayışı İbn Haldun'dan farklı olarak salt neden-sonuçtan ziyade tarihsel olay ve olgular arasındaki içsel bağlantıları da keşfetmek ve söz konusu olay ve olgular arasındaki bu içsel bağlantıların şifrelerini çözmeye çalışmaktır.

İbn Haldun ve Toynbee'de, tarihi ve sosyal olaylar arasındaki değişme ve ilerlemenin gerçekleşmesini sağlayan genel kanunlar vardır. Bu değişme ve ilerleme, yavaş yavaş, süreç içerisinde meydana gelir. İbn Haldun, tarihte kanunluluk ve tekâmül fikrini, toplumların "göçebelik hali" adını verdiği ilkel dönemden, "medenilik hali" adını verdiği modern döneme geçtiğini ve ardından bir takım siyasi,

sosyal ve ekonomik nedenlerle yok oluş sürecine evrildiğini belirtir. Her toplumun yaşadığı bu aşamalar tam bir ‘döngüsel’ süreç gösterir. Ancak tüm insanlık için söz konusu edilebilecek tek bir süreçten bahsetmez. Çünkü aynı zaman dilimi içerisinde farklı toplumlar, kendi döngüselliklerinin farklı aşamalarını yaşıyor olabilirler; bir toplum gelişirken diğeri yok oluşa geçmiş olabilir. Fakat burada önemli olan nokta bu döngüsel sürecin her toplum için kaçınılmaz ve zorunlu oluşu olduğunu söylemesidir.

İbn Haldun’un değişim ve ilerleme fikirlerini onun tarihçileri eleştirilerinden de çıkarabiliriz. Ona göre tarihçiler otoritelere dayanarak olayları aynen naklediyorlardı. Bu nakletme sırasında meydana gelen değişimleri gözardı edip, bu değişimleri incelemiyorlardı. Çünkü toplum değişmekteydi. O halde filozofumuza göre , ‘devlet’ bağlamında toplumlar bu dönemleri sürekli geçirmektedirler ancak kendi kendini aynı şekilde tekrar ederek değil, bu aşamaları geçirirken aynı zamanda değişmektedirler. Tüm tarihi süreçteki ilerleme fikrinin bu şekilde ortaya çıktığını belirtir.

Toynbee’de ise tarihte kanunluluk ve ilerleme fikrini, medeniyetlerin kuruluş ve yıkılış aşamalarındaki analizlerinde görürüz. O, medeniyetin yaratıcı bir azınlıkla, çok sert olmayan bir çevrenin eseri olduğunu söyler. Çevre her gün bu yaratıcı azınlığa sorular sorar, bu azınlık o soruları çözdüğü sürece medeniyet yaşamını sürdürür. Bu, sürekli bir diyalogdur ve medeniyetin ömrünü belirleyen şey, bu cevaplardaki isabet ya da isabetsizliktir. Medeniyetin büyümesi, kendi kendini tayin etme, kendi kendini biçimlendirme imkânlarının gittikçe artması ve toplum değerlerinin manevileşmesi demektir. Toynbee, yaratıcı azınlığın gücü kaybolmaya başlayınca medeniyetlerin çöküşünün de başladığını söyler. Karizması ve gücü kaybolan azınlık, artık çevrenin sorularına cevap veremez; bunun sonucu olarak da medeniyet üstünden gelemediği bir tehditle karşılaşarak yıkılacağını belirtir.

İbn Haldun, toplumların medeni hale gelip tekrar bozulma dönemi yaşamalarını belli aşamalarda ele almıştır. Ancak Toynbee’den farklı olarak bunlar ‘devlet’ bağlamında ele alınmıştır. O’na göre devlet insanların, toplum olarak

yaşamalarını temin eden, temel sosyal kurumdur ve sosyal olayları anlamak istiyorsak, devletlerin geçirdiği belli kanunlar dâhilinde olan bu dönemleri bilmek gerekmektedir. Toynbee ise tarih düşüncesinde temel analiz düzeyi olarak İbn Haldun'un aksine devlet ölçekli bir yaklaşımın yerine medeniyetleri benimsemiştir. Bunun nedenini olarak da; devletlerin uygarlıkların bağrında yetişip, ölen geçici siyasal fenomenler olarak görmesindedir.

Toynbee, tarihsel süreçler içinde benzer şekilde yaşanan olay ve olgular arasındaki bu tür ilişkiler örüntüsünün rastlantısal bir pürüzden ziyade genel-geçer olmaya yakın bir özellik ihtiva ettiğini ileri sürmüştür. Onun için tarihte yaşanmış bu benzerlikler sadece maddi varlık sahasında görülen olay ve olgulara özgü olmayıp daha soyut olarak nitelendirilebilecek ve uzun süreli büyük değişimler açısından da söz konusu olabilmektedir. Toplumsal kültürlerin ortaya çıkması ve çevresinden etkilenip çevresini etkilemesi bu bağlamda görülmesi gerekli olan benzerliklerdendir.

Toynbee, uygarlıklar yükselip alçalırken ve bu alçalışta kendilerinininkinden daha anlamlı amaçları olan başkalarına yol açarken gerçekte sürekli ilerliyor olabilirler ve uygarlıkların gerilemesinin neden olduğu acı ile elde edilen öğrenme, pekâlâ bir plan içinde gelişen ilerlemenin en iyi yolu da olabileceğini belirterek döngüsel ve ilerlemeci tarih görüşlerini uzlaştırmıştır.

Toynbee ile İbn Haldun kanunluluk, ilerleme, döngüsellik fikirlerini oluştururlarken temel farkın İbn Haldun'un olayları devlet eksenli, Toynbee'nin ise, medeniyet merkezli yorumlamasından kaynaklandığını yukarıda belirtmiştik. İbn Haldun tarihte gerçekleşen olayların belli kanunlar içerisinde gerçekleştiği görüşünü kesin olarak belirtmesine rağmen, Toynbee bunun bu kadar kesin olmadığını ancak kesinliğe yakın bir özellik içerdiğini söyler. Ayrıca İbn Haldun ilerleme ve döngüsellik konusunda döngüsellik kaçınılmaz son olduğunu belirtirken ilerleme ve değişim fikrinin bu döngüsellik içinde gerçekleştiğini görürüz. Toynbee de ise döngüsellik kader olmadığını söyleyerek ilerleme fikrine İbn Haldun'dan daha fazla önem vermiştir.

Filozoflarımız tarihin tekerrür etmesi konusunda görüşlerini şu şekilde dile getirirler; İbn Haldun'a göre, tarihi olaylar devamlılık arzederler, “*suyun suya benzediğinden çok bugün geçmişe, geçmiş bugüne, eski yeniye benzer*”²⁰⁶ böylece her siyasi oluşum, ortaya çıktığı yerde önceden orda var olan “adet”leri devam ettirir. Yeni unsurlar eskilerle birleşip bir terkip meydana getirir. Bir müddet sonra eskiler yeniye karışır ve unutulurlar. Ancak bu devamlılık sırasında bir takım değişimlerde görülür. İşte İbn Haldun, devamlılık içindeki bu başkalığa ve başkalıkların çokluğuna işaret etmektedir. Böylece, benzer şartlar, benzer olayları meydana getirir.

Toynbee ise, “*Evrende gerçek yenilik varsa, daha önceden hiç olmamış olaylar olabiliyorsa tarih, şimdiki zamanın eksik bir açıklaması olur. Geçmişten ders çıkarılabilmesi için hem geçmişte hem de geçmişle şimdi arasında tekrarlar ve benzerlikler bulunmalıdır. Tarihin bize bir dereceye kadar geçmişin hesabını vermesine ve şimdinin açıklanmasına yetecek kadar tekrar ve benzerlik vardır. Böylece yaptığımız seçimler hiç değilse kısmen aydınlanmış olur.*”²⁰⁷ Diyerek tarihi olaylar arasında benzerlikler ve tekrarlamalar olduğunu söyler.

Bu konuda İbn Haldun'un Toynbee oranla daha determinist bir anlayış benimsediğini görmekteyiz. Ancak Toynbee ise tarihte tekrarlamaların ve benzerliklerin olduğunu kabul etse de insan yaşamının bilinmezliğini incelerken determinist bir görüşle hareket etmediğini, yaşamın olduğu yerde umudun da olduğuna ve insanın Tanrı'nın yardımıyla bazı konularda kendi yazgısını kendisinin çizeceğine inandığını belirtir. Bu tekrarlamaların insan özgürlüğünün ve iradesinin üstünde olmadığını, tarihin tekrarlamasını beklemeden tarihe kendi çabamızla yeni ve görülmemiş bir yön vermemiz gerektiğini söyler. İnsanın seçme özgürlüğü olduğunu, dolayısıyla sorumluluğumuzu Tanrı'nın ya da doğanın üstüne atamayacağımızı söyler ve gerçekler gözümüzün önünde olduğuna göre, tarihsel hayal gücümüzü kullanarak, bize doğru gelmekte olan tarihin bu “ders”ini iyi bir biçimde karşılayabileceğimizi, tarih yaparak kendi tarihimizi aşabileceğimiz görüşünü savunur.

²⁰⁶ İbn Haldun, **Mukaddime**, 32.

²⁰⁷ A. Toynbee, **Tarih Bilinci**, II, 512.

3. 2. TARİHİN KAPSAMI VE DEĞERİ

Tarihin kapsamını genişletmede ve değerini belirlemede İbn Haldun çağının çok ilerisinde açılımlar yapmış, kendisinden sonra gelen tarihçilere öncülük etmiştir. O, tarihin; kendisinden önce gelen tarihçiler gibi bir takım dini, siyasi ve askeri olayları, oluş sırasına göre arka arkaya sıralamaktan veya peygamberlerin ve hükümdarların hayatlarını anlatmaktan ibaret olmadığını belirtir. Bir tarihçinin, öncelikle tarihi olaylardaki benzerlikleri ve farklılıkları saptayarak, bunlar arasındaki zaman ve mekân dışı nedensellikleri belirlemesi gerektiğini söyleyerek; tarihi edebi ilimlerden, felsefi ilimler kategorisine koymuştur.

İbn Haldun'a göre tarihin konusu maddi ve manevi kültür unsurlarıyla sosyal hayattır. Bu bizzat insanların yapıp etmelerinden oluşur. İnsanların çalışma tarzları, beslenme şekilleri, aralarında sosyal ilişkiler kurarak 'toplum'u meydana getirmeleri, yönetici belirlemeleri, sanat ve bilim alanlarında çalışmalar yaparak medeniyetler kurmaları, bu medeniyetlerin yükselip ilerlemesi ve yavaş yavaş yok oluşa gitmesi ayrıca tüm bunların meydana geliş tarzı hepsi sosyal hayatı meydana getirir. Görülüyor ki tarihin alanı ve kapsamı, bilgi sahası İbn Haldun ile çok genişlemiştir. Daha doğrusu görünüşleri ne kadar değişik, türleri ne kadar farklı olursa olsun toplum hayatında ve sosyal müesseselerde meydana gelen bütün değişimleri kapsamaktadır. Buna göre iktisadi haller, ilimler ve sanatlarla ilgili haberler de tarihin inceleme alanına girmektedir.

İbn Haldun'a göre tarihin değeri, toplum hayatının yüksek gayeleri uğrunda sadece olayları tesbit etmeye ve onlar arasındaki sebep-sonuç alakasını bulmaya çalışmasıdır. Bu bize, gelecekteki olaylar hakkında da önceden fikir verebilir. Fakat bu yöntem tenkitçi bir görüşle ve ön yargılardan uzak olarak yapılması gerektiğini belirtir. Ayrıca tarihi olaylarla ilgili "niçin ve nasıl oldu?" sorularını cevaplandırmaya çalışırken de tarihin unsuru olarak insanı, dolayısıyla toplumu esas almaktadır. En büyük arzusu değişim ve dönüşüm kanunlarını gözlemlemek, varlıkların maddi boyutu ve gerçekler hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmaktır. Toplumda meydana gelen sosyal, siyasal olaylara ışık tutmaktadır.

Toynbee ise, tarihin konusu olarak kültürleri ve medeniyetleri kabul etmiş, kültürlerin ise dinamik yapılar olup, özelliklerini yaratıcı kişilerden aldıklarını, dolayısıyla tarihin kültürler hakkında olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerde bulunmak yerine, kültürleri anlamaya çalışması gerektiği düşüncesini benimsemiştir. Bu bakımdan Ona göre tarihin gayesi tarihsel olayların sadece neden ve sonuçlarını tesbit etmekten ziyade tarihsel olay ve olgular arasındaki içsel bağlantıları da keşfetmek ve söz konusu olay ve olgular arasındaki bu içsel bağlantıların şifrelerini çözmek olduğunu belirtmiştir.

Toynbee tarihin en büyük faydasının geçmişi bilerek bugünün insanların nasıl hareket edeceklerinin tahmin edebilmemiz olduğunu söyler. Çünkü tarih, geçmişteki insan faaliyetlerini inceler. Eğer tarih bize insanla ilgili meselelerin gelecekte takip edeceği yolu bilmemizi sağlıyorsa, “Tarihin ne faydası var?” Sorusunun cevabı kendiliğinden verilmiş demektir. İnsan faaliyetleri bizim için diğer meselelerden daha önemli olduğundan, bu yönüyle tarih bir müspet ilim olsaydı, pratik amaçlar için ilimlerin başında yer alacağını belirtir.

Toynbee, ileriye bakarken ve plan yapmağa çalışırken bize yegâne ışık tutan geçmişte edindiğimiz tecrübe olduğunu söyler. Tarih ise geçmişte edindiğimiz tecrübeden başka bir şey değildir. Tarihten anladığı ise bütün insan ırkının geçirdiği kolektif bir tecrübedir. Çünkü tecrübe sayesinde daha iyi hükümler, daha akıllıca kararlar verebiliriz. Buna rağmen günlük hayatımızda aklı başında bir kimse geçmişteki tecrübesine dayanarak gelecek hakkında matematiksel bir keskinlikle tahminlerde bulunmaya yeltenmediğini, kişinin edindiği özel tecrübenin sadece insanın tahmin etme kabiliyetini arttırdığını ve tarihin bizim için bundan daha fazla bir şey yapmayacağını belirtir.

Toynbee ayrıca tarihin faydasının pratik olarak en çok politik alanda fayda sağladığını belirtmesine rağmen tarihin siyasi amaçla incelenmesinin yanlış değerlendirmelere yol açabileceğini de vurgular, yine Toynbee, tarihin geleceği inşa etme amacının incelemeye değer tek tarafı olduğunu belirtir ve bu yönüyle tarihin faydasının felsefeye ve teolojiye benzediğini belirtir. Onlardan farkının daha az

derinlikte olduğunu, ancak tarihin felsefeye ve teolojiye oranla tahminlerinde daha büyük bir kesinlik taşıdığını söyler.

Yukarıdaki açıklamalara göre filozoflarımızın tarihin kapsamı konusunda benzer görüşler benimsediklerini, ikisi de insanların yapıp ettikleri her şeyi tarihin konusu olarak görmüşlerdir. Ancak tarih biliminin değerini belirlemede farklılaştıkları ortaya çıkar. İbn Haldun tarihin değerinin insanların geleceği için olayların sebep ve sonuçlarını bulmak olduğunu söylerken yöntem olarak felsefeyle eş değer olduğunu ve tarihin felsefi ilimlerden biri sayılması gerektiğini belirtir. Fakat Toynbee tarihin değeri konusunda insanlığın geleceği konusunda sorduğu sorular açısından ve ortaya koyduğu ön deyimler açısından felsefeden ve teolojiden daha kesinlik arz ettiğini, ancak yöntem konusunda ve derinlik açısından tarihi felsefeye eşdeğer görmez.

SONUÇ

On dokuzuncu yüzyıldan bu tarafa tarih felsefesine baktığımızda, tarihin bilgi felsefesi (epistemoloji) açısından incelendiğini görmekteyiz. Tarihin tanımı, nesnesi, yöntemi, konusu, tarihçinin rolü, tarafsız olup olmadığı, tarih felsefesinin yanıt bulmaya çalıştığı sorular olmuştur. Her dönemde tarihçiler, ortaya koydukları tarihî bilgileri en doğru biçimde verdiklerini kabul etmişlerdir. Ancak tarihe bakış açıları, zaman içinde elde edilen yeni bilgi ve belgelere, dünya görüşlerine göre değişmektedir. Tarihçiyi etkileyen ögelerden bir tanesi, içinde bulunduğu dönemin problemleridir. Bu durumda, bu ögelerden bağımsız bir tarih çalışması düşünmek imkânsızdır.

Toplumların, tarih incelemeye yönelmelerindeki önemli sebeplerden biri, bireylerin içinde buldukları döneme ilişkin olarak pragmatik bir amaç taşımalarıdır. Yani, toplumun; inançları, beklentileri, dünyaya bakış açılarına uygun olarak tarih görüşleri geliştirmesidir. Tarih; topluma kişilik kazandırmak, ortak bir düşünce etrafında toplamak, ahlaki ve siyasi olarak bilinçlendirmek gibi amaçlarla insanlığın faydasına sunulmuştur.

İbn Haldun tarihi, çağımızdaki tarihçilerinin pek azının kavrayabileceği bir şekilde kavramış ve tarif etmiştir. Haldun'a göre, tarihin zahirî ve bätini olmak üzere iki yanı vardır. Dıştan bakınca tarih, eski günlerden ve devletlerden, eski çağlarda geçen olaylardan haber veren bir bilim dalıdır. İbn Haldun, böyle tarihçiliğe yüzeysel tarih gözüyle bakıyor. İbn Haldun'a göre, tarihin bir de "bätini derinliği" vardır. Tarih; derinliğe inilerek bakıldığında tutarlı bir bakıştır, olup bitenleri nedenleriyle birlikte incelemeyi, nedenlerine bağlamadır. Olguların nasıllarını ve nedenlerini derinlemesine kavramadır.

İbn Haldun, tarihi; inceleme, gözlem ve araştırmaya dayanan bir bilim olarak görmektedir. Hikâyeci ve aktarmacı tarihe karşı çıkmaktadır. O'na göre, toplumsal olayların nedenini yine toplumun kendisinde aramalıyız. Tarih bilimiyle uğraşanları yanıltan şey, toplumların hâl ve durumlarının değişmekte olduklarını unutmaktır.

Kısaca, İbn Haldun için tarihsel yöntem eleştiriye dayanmalı, ele alınan olayın geliştiği toplumun yapısı ayrıntılarıyla bilinmelidir.

Felsefî tarih anlayışının yöntem olarak benimsenmesi gerektiğini düşünen İbn Haldun, tarihî olaylarda bir nedensellik, kanunluluk ve değişimin bulunduğunu düşünmektedir. Bazı oluşumların bazı oluşumlara neden olduğunu da düşünen İbn Haldun, olayları anlamak için eleştirel bir araştırma ve derin inceleme ile hadiselerin gerçek nedenlerine inmenin gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda tarih ile felsefe arasında vazgeçilmez bir irtibat gören İbn Haldun, tarihsel verilerin analizinde de nesnellik, umranın (olan şeylerin) kanunlarını bilme ve eleştirel bakışın önemine temas etmektedir. Ayrıca ölümün devlet dâhil tüm canlıların kaderi olduğunu düşünmektedir.

İbn Haldun, tarihsel ve toplumsal olayların bir takım kanunlara tabi olduğu görüşündedir. Geçmişin geleceğe benzediğini ifade eder. Tarih biliminin yapması gereken şey, tarihsel olayların işleyişindeki kanunları tespit etmektir.

İbn Haldun'a göre toplumlar sürekli değişmektedir. Değişimler çağlarla, dönemlerle, toplumsal yapılarla, değer ve davranışlarla bağlantılıdır. Bunlar sonraki nesillere aktarılırken olduğu gibi kalmaz, yeni özellikler ve biçimler kazanır. Bundan dolayı araştırmacının bu durumu dikkate alması gerekir. Bu nedenle tarihe egemen olan değişimdir. Her toplumun kendine özgü oluşum, gelişim ve yıkılış şekli vardır. Tarihin bir görevi de bunu nedenleriyle açığa çıkarmaktır. Özetle, İbn Haldun'a göre tarihsel yöntem eleştiriye dayanmalı, ele alınan olayların geliştiği toplum birçok yönüyle, ayrıntılarıyla bilinmelidir. Tarihinin her türlü duygusallıktan ve ön yargıdan uzak kalması gerekir.

İbn Haldun'a göre, tarihî olayların yapısı hakkında, onları güvenilir, sağlam bir bilimin konusu yapmaktan engelleyen, problemlili bir anlayışa sahip olmalarıdır. Tarihin, konusu hakkında doğru bilgiler veren bir bilim olabilmesi için tarihî olayların bir takım düzenlilikler içinde ortaya çıktıklarının kabul edilmesi gerekir. Yani tarihî olayların temelinde süreklilikler ve devamlılıklar bulunmaktadır. Her

tarihî olayın ortaya çıkışını belirleyen tarihî tabiatlar vardır. Tarihçi bu tarihî tabiatlardan hareketle karşısına çıkan olayın doğru mu yanlış mı olduğunu fark etme imkânına sahip olacaktır.

İbn Haldun, tarihin konusunu ve kapsamını kendisinden önce hiçbir tarihçinin yapmadığı kadar genişletmiştir. İbn Haldun'un tarihi; geçmiş insani olayların incelenmesi ve araştırılması olarak anladığı görülmektedir. Kavim ve milletlerin durumlarını, devletlerin kuruluş-gelişme-yıkılışlarını ve bunların altında yatan hikmetleri, insanların dünyayı nasıl mamur (yaşanılır) hale getirdiklerini, toplumların yıkılışlarını nakletmekle birlikte bu nakletme işi tarihin görünürdeki anlamı olmaktadır. Tarihin içinde saklanan anlamı ise İbn Haldun'a göre; düşünmek, araştırmak, olan şeylerin sebeplerini öğretmek taklitten insanları korumak olarak anlaşılmaktadır. Tarihin yüksek bir gayesinin de bulunduğunu belirten İbn Haldun, bu gayenin; geçmişi öğretmek gelecekte vuku bulabilecek olaylara karşı tedbir almak ve tarihsel olayların ilkelerini ve sebeplerini öğretmek olmaktadır.

İbn Haldun, tarih ve felsefe bağlamında tarihi; geçmiş insani eylemlerin sebep ve hikmetlerinin anlaşılması ve nakledilmesi olarak görmekte ve tarihin; bir inceleme, gerçeği ortaya koyma, sebepleri derinde olan olayların keyfiyetleri hakkında bilgi edinme olduğunu belirtmektedir. O halde bu hususlarda tarih, esastır. Hikmette köklü bir yeri vardır. Bu yüzden, hikmet (felsefe) grubunu oluşturan ilim dallarından sayılmaya layık ve hak sahibi olduğunu söyler. Demek suretiyle felsefi tarih anlayışının önemine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda eleştirel tavrın, tarihsel verileri eleştirmenin tarih felsefesince önemi üzerinde duran İbn Haldun, eleştirel tavrın nasıl olması gerektiğini de kendisinden önceki tarihçilerden aldığı örneklerle göstermektedir.

Tarihçilerin, olayların arkasında bulunan değişimin keyfiyetini bilmedikleri, umranın nasıl oluştuğunu anlamadıkları ve olan şeylerin sebeplerini göremediklerini, bunlar üzerinde düşünmediklerinden dolayı hatalara düştüklerini belirtir. Tarihî araştırmalarda ölçü ve vasıta olarak kullanılacak umran ilmini, göz önünde bulunduran tarihçi; tüm içtimai olaylarda mümkün olanla imkânsız olanı ayırt

edebilecek, meydana gelmesi imkânsız rivayetleri ayıklayacak, meydana gelmesi mümkün olan bilgileri belgeleriyle de ispatladıktan sonra tarih araştırmalarında esas alacaktır. Eğer bir olay ya da haberin, şu andaki toplumsal hayatta meydana gelmesi imkânsız ise, o haberin tarihte de meydana gelmesinin imkânsız olduğu fikrine ulaşılacaktır.

İbn Haldun'un tarihî bilgiyi güvenilir kılmaya çalışmaktaki amacı ise tarih ilmini; matematik, fizik, astronomi gibi akli ve tecrübî bir ilim yani mûsbet bir ilim dalı haline getirmektir. Bu sebeple, sosyal olayların nedenlerini de araştırmaya ve onların tesadüfî bir şekilde değil belli bir kanun ve kaide dâhilinde meydana geldiklerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Toynbee tarihi, zaman ve mekân içinde hareket eden insani olayların incelemesi olduğu şeklinde tanımlar. Ancak tarih insani olayları incelerken, bir yandan bireysel olayların karmaşıklığını korumaya çalışmalı, diğer yandan da belli bir anlam uyarlığı olan bir tasarım hâlinde onları inşa edebilmesi gerektiğini söyler. Ayrıca modern ve eski diye ayrıştırılmasını, yani kronolojik yaklaşımın anlamsız olduğunu, felsefi anlamda modern ve eski uygarlıkların çağdaş olduklarını, ayrıca tarihî uygarlık denilen insan topluluklarının tarihlerinin toplamı anlamında ele almak gerektiğini belirtir.

Yine Toynbee, tarih biliminde belgenin önemli olduğunu, ancak sadece belge ile tarihçilik olmayacağının da anlaşılması gerektiğini, herhangi bir yoruma tabii tutulmaksızın pul koleksiyonu yapar gibi vakalar koleksiyonu tarzında anlaşılan bir tarihin manasız olduğunu vurgular. Aslında tarihin incelenmesinin nedenlerin incelenmesi olduğunu, bundan dolayı tarihten önce tarih felsefesinin mecburi istikamet olması gerektiğini; bunun yanında tarihi anlaşılır hâle getirmek için olayların sınıflandırılarak, karşılaştırılmalı olarak incelenmesi gerektiğini söyler.

Toynbee tarihin kendini tekrarladığı görüşünü savunsa da bu tekrarlamanın insan özgürlüğünün ve iradesinin üstünde olmadığını; tarihin tekrarlamasını beklemeden, tarihe kendi çabamızla yeni ve görülmemiş bir yön verebileceğimizin

mümkün olduğunu savunur. Sorumluluğumuzu Tanrı'nın ya da doğanın üstüne atmadan; tarihsel hayal gücümüzü kullanarak, bize doğru gelmekte olan tarihin dersini iyi bir biçimde karşılayabileceğimizi ve böylece tarih yaparak kendi tarihimizi aşabileceğimizi belirtir.

Toynbee, tarihsel süreçler içinde benzer şekilde yaşanan olay ve olgular arasındaki bu tür ilişkiler örüntüsünün rastlantısal bir pürüzden ziyade genel-geçer olmaya yakın bir özellik ihtiva ettiğini ileri sürmüştür. Onun için tarihte yaşanmış bu benzerlikler sadece maddî varlık sahasında görülen olay ve olgulara özgü olmayıp daha soyut olarak nitelendirilebilecek ve uzun süreli büyük değişimler açısından da söz konusu olabilmektedir. Toplumsal kültürlerin ortaya çıkması ve çevresinden etkilenip çevresini etkilemesi, bu bağlamda görülmesi gerekli olan benzerliklerdendir.

Toynbee tarihin birikmeyle oluşmuş bir yığından ibaret olduğunu, fakat bu yığının statik bir yapıda olmadığını, tarihin birikerek değişen ve bir anlamda gelişen bir özelliğe de sahip olduğunu düşünür. Fakat bu değişme bütünsel bir bakış açısı değişimini de ihtiva etmekle birlikte daha çok görüntüsel bir değişmedir. Tarihin asıl yapısı her zaman temelde varlığını devam ettirmektedir. Ona göre biçim değiştirmek, tarihin tabiatında vardır. Çünkü tarihin tabiatı, üzerine yeni şeyler ekleyerek devam etmektedir. Her ekleme bütünün kendisini değiştirir, çünkü biriken deneyimlerimizin ışığında geçmişin tümünün birden değişik bir görünüm aldığını söyler.

Toynbee, tarihin konusu olarak kültürleri ve medeniyetleri kabul etmiş, kültürlerin ise dinamik yapılar olup, özelliklerini yaratıcı kişilerden aldıklarını, dolayısıyla tarihin kültürler hakkında olumlu ya da olumsuz değerlendirmelerde bulunmak yerine, kültürleri anlamaya çalışması gerektiği düşüncesini benimsemiştir. Bu bakımdan ona göre tarihin gayesi tarihsel olayların sadece neden ve sonuçlarını tesbit etmekten ziyade tarihsel olay ve olgular arasındaki içsel bağlantıları da keşfetmek ve söz konusu olay ve olgular arasındaki bu içsel bağlantıların şifrelerini çözmek olduğunu belirtmiştir.

Toynbee, tarihin geçmişteki insan faaliyetlerini incelediğini, Tarihin geçmişte edindiğimiz tecrübeden başka bir şey olmadığını, dolayısıyla tarihin en büyük faydasının, geçmişi bilerek bugünün insanların nasıl hareket edeceklerini tahmin edebilmemiz olduğunu söyler. Ancak bu tahminlerin matematiksel bir keskinlikte olamayacağını, bu tecrübenin sadece insanın tahmin etme kabiliyetini arttırdığını ve tarihin bizim için bundan daha fazla bir şey yapmayacağını belirtir.

Toynbee, ayrıca tarihin faydasının pratik olarak en çok politik alanda fayda sağladığını belirtmesine rağmen tarihin siyasi amaçla incelenmesinin yanlış değerlendirmelere yol açabileceğini de vurgular. Toynbee, yine tarihin geleceği inşa etme amacının incelemeye değer tek tarafı olduğunu belirtir ve bu yönüyle tarihin faydasının felsefeye ve teolojiye benzediğini belirtir.

Toynbee, tarihsel olayları sadece içinden çıktıkları ya da kaynaklandıkları şartların analiz edilmesiyle değil; iç ve dış tüm etkenlerin varlığının hesaba katılarak ve zaman boyutunda da olay ve olguların varlığına etkilerin ilk başladığı ana kadar giderek incelenmesi gerektiğini, mekân olarak da neredeyse dünyayı bir bütün olarak ele almayı önerir. Böylece daha doğru sonuçlara varılacağı düşüncesine sahiptir.

Sonuç olarak; İbn Haldun ve Arnold Tonybee’i tarihin yalnızca yaşanmış olguları ifade etmekten ibaret olmadığını, tarihin bir adım ileri giderek bu olguların bütünü üzerinde açıklamalar yapması, ancak bu açıklamaların ontolojiden bağımsız olmaması gerektiğini belirtirler. Ayrıca düşünürlerimizin tarihin tanımı, nesnesi, yöntemi, konusu, tarihçinin rolü, tarafsız olup olmadığı konularında benzer ve farklı yönlerinin bulunduğunu görmüş bulunmaktayız.

BİBLİYOGRAFYA

- AĞARI, Murat, **İslam ve Müslüman Coğrafyacılar**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.
- AKARSU, Bedia, **Felsefe Terimler Sözlüğü**, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1994.
- ARSLAN, Ahmet, **İbn Haldun**, Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- ATMACA, Savaş, **İbn Haldun ve Francis Bacon'da Yöntem ve Önyargı**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2001.
- BOLAY, S. Hayri, **Filozofların Tarih Görüşleri**, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, 1990.
- BOLAY, S. Hayri - AVCI, Nabi, **Düşünce ve Uygarlık Tarihi**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1987.
- BÜYÜK LAROUSSE**, İstanbul: Milliyet Yayınları, 22, 11658–11659.
- CARR, Edward Hallet, **Tarih Nedir?** Çev: Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- DÜLGER, İbrahim, **İbn Haldun**, İstanbul: Berfin Yayınları, 2004.
- eI-HUSRÎ, Sâfî, **İbn Haldun Üzerine Araştırmalar**, Çev: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- ERTÜRK, Kamer, **Tarih Felsefesinde İbn Haldun ve Vico**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.

FETSCHER, Irving, **Tarih Felsefesi**, Çev: Doğan Özlem, İstanbul: Ara Yayınları, 1990.

GİBB, Hamilton A. Roskenn, **İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar**, Çev: Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

HACİİBRAHİMOĞLU, Mehmet, **Collingwood ve İbn Haldun'un Ele Aldığı Tarih Felsefesinin Bazı Problemleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

HALİL, İmadüddin, **İslam Medeniyeti Üzerine**, Çev: Mehmet Yolcu, İstanbul: Madve Yayınları, 1987.

HAMMISH, Salim, **Allame**, Çev: Muharrem Tan, İslam Özkan, İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitap Evi, 1999.

HASSAN, Ümit, **İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977.

HOBSBAWM, Eric J., **Devrim Çağı**, Çev: Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2000.

_____, **Sermaye Çağı**, Çev: Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.

_____, **İmparatorluk Çağı**, Çev: Vedat Aslan, Ankara: Dost Kitabevi, 1999.

_____, **Kısa 20. Yüzyıl**, Çev: Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.

İBN HALDUN, **Mukaddime**, I-II, Çev. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004

_____, **Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar**, Çev: Vecdi Akyüz, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.

KARASAR, Niyazi, **Bilimsel Araştırma Yöntemi**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 1999.

LACOSTE, Yves, **Tarih Biliminin Doğuşu İbn Haldun**, Çev: Mehmet Sert, İstanbul: Donkişot Yayınları, 2002.

LEE, Stephen J., **Avrupa Tarihinden Kesitler**, Çev: Savaş Aktur, Ankara: Dost Kitapevi, 2004.

LEWIS, Bernard, **Tarihte Araplar**, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Anka Yayınları, 2000.

MACİT, Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi**, Çev: Kasım Turhan, İstanbul: Şa-to Yayınları, 2004.

MCNEİLL, William H., **Dünya Tarihi**, Çev: Alâeddin Şenel, Ankara: İmge Kitabevi, 2008.

MERİÇ, Cemil, **Sosyoloji Notları Ve Konferansları**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

_____, **Umrandan Uygarlığa**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

MUCAHİD, Huriye Tevfik, **Farabi'den Abduha Siyasi Düşünce**, Çev: Vecdi Akyüz, İstanbul: İz Yayınları, 1995.

ÖZLEM, Doğan, **Tarih Felsefesi**, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2001.

SANDER, Oral, “*Tarihte Yöntem*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 28-1, Ankara 1973, 59-71.

ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998.

TANİLLİ, Server, **Yüzyılların Gerçeği Ve Mirası**, IV-V-VI, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007.

TEKELİ, İlhan-Selim İLKİN, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara: TTK, Ankara, 1993.

TEKELİ, Sevim- Esin KÂHYA- Melek DOSAY-Remzi DEMİR-H. Gazi TOPDEMİR-Yavuz UNAT, **Bilim Tarihi**, Ankara: Doruk Yayınları, 1997.

TOGAN, Z. Velidi, **Tarihte Usul**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1950.

TOKU, Neşet, **İlm-i Umran**, Van: Bilge Adam Yayınları, 2000.

TOYNBEE, Arnold, **Uygarılıklar Yargılanıyor**, Çev: Kasım Yargıcı-Ali Yaman, İstanbul: Örgün Yayınları, 2004.

_____, **Hatıralar: Tecrübelerim**, Çev: Şaban Bıyıklı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

_____, **Hatıralar: Tanıdıklarım**, Çev: Şaban Bıyıklı, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

_____, **Tarih Bilinci**, I-II, Çev: Murat Belge, İstanbul: Bateş yayınları, 1978.

_____, **Tarih Üzerine İki Konferans**, Çev: Özcan Başkan, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1962.

_____, "*Tarihin Faydası ve Değeri*", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi dergisi**, Çev: Ahmet E. Uysal, 21-1.2, Ankara 1963, 93-102.

ULUDAĞ, Süleyman, **İbn Haldun**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

UYANIK, Mevlüt, **Felsefi Düşünceye Çağrı**, Ankara: Elis Yayınları, 2003.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **İslam Felsefesi**, İstanbul: Ülken Yayınları, 1983.

ÖZET

Bu çalışma, tarih alanında “olayları anlatmak” biçiminde olan tarih yazıcılığı (kronik) yerine, “olayların nedenlerini düşünmek” ilkesine dayanan tarih felsefesinin tohumlarını atan İbn Haldun ile yirminci yüzyılın önemli tarihçilerinden olan ve uygarlıklar incelemesi ile günümüz dünyasında önemli bir yeri olan Arnold Toynbee'nin tarih görüşlerini karşılaştırmak amacıyla yapılmıştır.

Araştırmanın birinci ve ikinci bölümde; İbn Haldun ve Arnold Toynbee'nin hayatları, yaşadıkları çağların genel özellikleri araştırılarak, fikirlerinin hangi ortamda oluştuğu belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece tarih görüşlerinin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. Tarih görüşleri ise; “Tarih nedir?” “Tarihin Konusu ve Kapsamı” “Tarihte Nedensellik ve Kanunluluk” “Tarihçinin Nesnelliği” “Tarih Tekerrür Eder Mi?” başlıklarına ayrılarak incelenmiştir. Ayrıca tarih görüşleri bu başlıklar altında verilirken tarih felsefeleri ve yöntem anlayışlarına da değinilmiştir.

Üçüncü bölümde; bu iki tarihçinin, tarih görüşleri başta olmak üzere, tarih felsefeleri ve yöntem anlayışları karşılaştırılarak, böylece bu konulardaki benzer ve farklı yanları belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın sonuç bölümünde ise; tarih bilimine iki filozofun yaptığı katkılar değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

This study has been performed with the goal of comparing the views of Ibn Haldun, who founded the basis of Philosophy of History based on the principle of “considering the reasons of events” in the place of “narrating the events” and the views of XX Arnold Tonybee, one of the most important historians of century and has affected our world with his book “A Study of History”.

In the first and second part, the life of Ibn Haldun, the general features of the age he lived in have been researched and in which atmosphere the views of Ibn Haldun have occurred has been tried to determine. Thus, it is aimed to understand his opinions related to history better. His opinions related to history has been studied according to the topics of “What is History?”, “The Subject And Comprehension of the History”, “Causality And Principle in History”, “Historian’s Objectivity”, “Could the History Occur Again?”. In addition, while giving his opinions about history, the philosophy of history and his understanding of the methodology have been taken into consideration.

In the third part, , It has been tried to determine the similar and different sides of both historians by comparing their views related to history, their understanding history of philosophy, their understanding of methodology and especially, their thoughts related to the history.

In the conclusion of the study, the participation of both historians in the science of history has been evaluated.